31891

ҚАЗ ДАУЫСТЫ ҚАЗЫБЕК

Қаз дауысты Қазыбектің [illegible] туған мекен жайы, өмір [illegible] [illegible] жобалап данышпан бабамызды Сарыарқа [illegible] нақтылап айта алмай, жалпылай [illegible] Өткені ол жастың тасқындап [illegible] жаугершілік [illegible] халқымыздың басына түсіп, олардың шабуылдап [illegible] ата қонысынан ығысқан қазақ жұртының Алатау мен Арқаға еріксіз тасқан. Сары бала мен Қаратау [illegible] [illegible] кунделікті тарихтан мәлім. Қаз дауысты Қазыбек [illegible] [illegible] есебіне бойынша да, берілген [illegible] жасына [illegible] нің көрсетуі бойынша да 1667 жылы, ал өмірден [illegible] 1764 жылы тоқсан жеті жасында [illegible] екені [illegible].

Қазыбектің сүйегі — Орта жүз, Арғын ішінде Қаракесек (Болатқожа). Қазыбектің өз әкесі — Келдібек [illegible]. Оның атасы Абыз атанған Шаншар Бабеке [illegible] [illegible] Шешендік тілге шешен, сөзге ұшқыр, [illegible] болыпты бұлар. Қазыбектің атасы Шаншардың [illegible] кең ойлы, кең толғап, төңірегіне ақыл-кеңесін [illegible] ерекшелігін Абыз атануы да тегін емес.

Қазыбектің анасы — Тоқмейіл. Қазыбек [illegible] білген туған ағасы баланың [illegible] [illegible] әкесі Сүлеймен деген кісі [illegible] [illegible] үшін қасына әдейілеп көшіп келмесе. Қазыбек пен [illegible] мейілдің бір-бірімен кездесуі, [illegible] аузында аңыз болған хикая тәрізді [illegible] менгер кісесі болған Қаз дауысты Қазыбек [illegible] де еді. Әрине, себепке себеп [illegible] дың кей-кейде қиыннан қиыстырып, [illegible] болмасты болдырып, осындай бір құдіреттері [illegible] тынына таң қалмасқа және болмас. Қазыбек [illegible] жылы нұр еткен [illegible] [illegible] Үйсін Төле бимен [illegible] теңестірді қазақ халқының [illegible] [illegible] Қаз дауысты Қазыбекке айналған еді.

Қазыбектің ат жалын тартып [illegible] [illegible] қиын-қыстау тартысымен [illegible] [illegible] сұлу қиын, бұла ірлік [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] бүтіле кигізіп, нөкер ертем [illegible] [illegible]

31891

017

тында түн күзетіп, торғын шапан жамылған бүлікке болжескенді оның құншам десе, әке дәулеті жетер де Бірақ ел күйзеліп ел бетіндегі мұңды танып, бала к өсе келе әкесі сол мұңды ел бетінен қуды, сол мұң п сан ел жүзіне күлкі шырағын енгізуді өмірлік мақсұт алған той. Содан да ол ел келесіне ерте араласып, ел д тыстауға ол оңеста тұмырлық міндет етіп енгізіп ала бірлігін сақтаудың тете жолына тайсалмай түсіп кетке

Бала би деген атпен дана би деген атаққа дейін көт ген Қазыбектің тұмыр жолы он жетінші, он сегізінші ғасырлардағы қазақ халқының аса бір қилы кезең, дүрб дәуірінің шытырман оқиғаларымен тікелей байланысты

1680 жылы, Қазыбек он үш жасқа толғанда кейін Тәуке атанған Тәуке қазақ хандығының тағына отыры Есім ханның кезінде «алты алаш» атанып қазақтың жүзі мен ноғай, башқұрт, өзбекті құраған қазақ даласы ғы хандықтың бірлігі әлсіреп, ноғай, башқұрт, өзбек тары бөлініп, енді «төрт алаш» атауымен үш жүзге қы ұлысы қосылып, Тәукенің қол астына жиналып қалған Осы төрт алаштың басына төрт биді — Ұлы жүзге Т Орта жүзге Қазыбекті, Кіші жүзге Әйтекені және қы бейін қырғыз ұлысына қойып, солар арқылы ел басқар ісінің өз қолында ұстап отырған.

Тәуке тұсында қазақтың шығыстағы көршісі — Ж рия фашистік-феодалдық хандығының негізгі халқы раттар ат арқасын құрғатпай жиі шабуылдап тұрған Бірде ойрат, бірде қазақ жеңіп, ит-жығыс түсіп ж жерде елшіліктің, мәмлегерліктің ықпалы мол бо Сондайда атақты үш бидің еңбегі ерекше сіңген.

1710 - 11 жылдары қазақ-ойрат шабуылдары кезінд зақтар ойратты біраз тықсырып, сол де болса үстемде ғанды. Осыдан кейін Жоңғар хандығы бұрынғыдай ө лежен, бітімшілікке шақырғаны тарихтан аян. Осы бі лікке барған елшіліктің ішінде Қазыбек би де болға кесіп айтпасақ та, болжауға әбден ретіміз бар. Ұлақ рында Жоңғария хандығына елшілік, бітімшілік, мәм лік міндетпен үш рет барған Қаз дауысты Қазыбек н жылдарда ойраттарда болуға тиіс. Әрине, дәл осы ліқ жөнінде жазылған құжаттың әзірше жоқтығын сек, ел аузындағы аңыз әңгімелер шындық сүрлеуін тар бірден бір адастырмас шыр. Сондеше осы аңыз, ларды салыстырып, салмақтап, екшеп, байқап, сол ақиқатқа сәйкес, ұғымға лайықты жобаларын ок талғамына ұсынуға болар деп үйғардық.

Бір аңыз былай кестеледі.

Қанды қырғын ұрыстан кейін бейбітшілік жолмен бітімге келу үшін қазақ пен ойрат бір-біріне елшілер [illegible] жібермек болады.

Жоңғария қонтайшысы (сірә, Цеван — Рабтан болса керек) «Қазақтың атақты үш биінің бірі келсін. Үшеуінің [illegible] қойнынан бөзі кетпей тұрған ит, алмас бірер жетім, біз болмасын» деп шарт салады. Осы хабарды естіген [illegible] раңдай түр сілкініп, арқасының бой бармағын [illegible] екен.

Төрде отырған Төкен екі биге кезек қарап, екі [illegible] қымтанып, екі иығын қомданып [illegible], тамағын [illegible]ты.

— Уай, қос інім, қос шырағым! Аға боп алдарыңа түсейін деп тұрмын. Ағаң — алдыңдағы әуелеп ұшқан қарағың. Інің — қанатың мен құйрығың, қайран сақар жараным. Артымда сендер барда қанат жайып самғармын, [illegible]ды сермермін. Дауласқанды жайғармын, жауласқанды жеңермін. Мен барайын бұл жолға! — депті.

Сонда Әйтеке жай оғындай жарқ етіп, [illegible] шапшаңдық танытыпты:

— Уай, Төкем! «Аға — бордан, іні — зордан» демей ме. «Іні — найза, аға — қорған» демей ме. Арқамды қорғанға тіременмін бе, найзамды ерекі-қарсылы іремеймін бе. Жағаласқанды жанырып, дауымды аршып, күремеймін бе. Менің баруым жөн емес пе? — дейді ғой.

Сол кезде қоңыр қаздың даусындай даусын бір [illegible] екінші жотаға асыра саңқылдап Қазыбек сөзін [illegible].

— Уай, асыл ағам! Уай, асқақ інім! Ағасы бардың жағасы бар емес пе. Жағасы бардың тоқсан пәледен сақтар панасы бар емес пе. Інісі бардың тынысы бар емес пе. Тынысы бардың елде — ырысы, жауда — ұрысы, дауда — жұмысы бар емес пе.

Екі би үнсіз бас шұлғып, бірақ тіл қатып, ләм деп қоймапты. Қаз дауысты Қазыбек енді Төле биге еңсеріле бұрылыпты.

— Бүгін билікке Төле жеткен, бүгін хандыққа Есім жеткен. Қазақта хандыққа жөнсіз таласқандар болғанымен, билікке жөнсіз таласқандар болған емес. Ендеше, әділ би, әділетін өзің айт. Аттың басы күшті ме, белі күшті ме, құйрығы күшті ме?

— Шырағым Қазыбек, жол бастайды [illegible] омырауы

жүрегінің Ібосекті қуарта пайдасы мол құрылтын. Ауылың бесті қызметін көп қылар, сатап кейін келерсе осы жол-ға бұрылыстың. Жаңа соңға қонышты!

Ағасына ата бол!
Бағасына бата бол!
Арып-ашқан қарiптiн
Жел жағына жота бол!
Панасына пана бол,
Кек сақтамас бала бол!
Дос сүйiнiп, қас сыйлар,
Асу бермес дана бол.

деп батасын берді, аттанып шалыпты.

Үйге Қазақтан келген елшiлердi сынау үшiн хонтайшы қарашаның ханшасы, бесiн жiнпен бұйырып, түсiне қорлық етпей ет берiп, жотасына бестек өркеш енгерiп, Қазыбектер түсетiн үйге келедi. Әңгiмеден әңгiме туып, бара-бара сұрақ-жауап жолдасы басталып кетедi.

— Әуелде не бар? Ортасында не бар? Ақырында не бар? — деп бұйыр кейiпiнде хонтайшы Қазыбекке шаншыла қарапты.

— Әуелi мырзалық етiлсе, барып қанағат етiлсе, әуелде кетпеймiз, ортасында береке, артында шүкiрлiк тұрмас па, — деп Қазыбек бiр түйiн қойыпты.

— Аспан мен жердiң арасы қаншалық жол? — деп «бұкiр» хонтайшы қыбыршып қадалыпты.

— Бiр-ақ шақырым жол ғана. Олай дейтiнiм, ешкiм бейiл мен жердiң арасын құлашпен өлшеген жоқ, қадаммен басқан жоқ. Күн күркiреп жауғанда, ел дүрiлiн сасатын, құлағына бастың. Сонда күн күркiрi шақырым жерден жетедi. Кемпiрқосақ құрылып, аспан мен жердi табыстырып кетедi. Доғасындағы түс шақырымдай-ақ жерден өтедi, — деп Қазекең тағы бiр қайырып тастапты.

— Батыс пен шығыстың арасы қаншалық жер? — деп кiрпiйе жиырылған хонтайшы кiржие қалыпты.

— Небәрi күншiлiк жер ғана. Олай дейтiнiм, азанда шығыстан атқан күн ымыртта батысқа барып батады. Күншiлiк жер жүрiп өзiн уясында қалжырап жатады. Ал керемет көбiн көрген, шығыс пен батыстың арасында зымыраған күнге ерiп аламаны естiген емеспiн, — деп соңғы рет кесiп түйгенде, хонтайшы үн-түнсiз шығып жүре берiптi.

Содан кейiн келiссөз басталып кеткен ғой.

«Бiз қазақ деген мал баққан елмiз, бiрақ ешкiмге соқ-

тыныш жай жатқан елміз...» деп басталатын атақты дауыс. Қаз дауысты Қазыбек бабамыз дәл осы сапарында айтуы да мүмкін деген пікірді қостаймыз бар. Не десек те осы елшілік екі елдің арасындағы дау-жанжалды бекіту [illegible] тыныштық, бітім таныкталып, екі елдің жер шебін белгілеуі керек.

Ойрат пен қазақ бітімінен кейін [illegible] бастаған той. Сол кезеңнің тағы бір [illegible] йік.

Сол жолғы сапарынан туған жерге оралып [illegible] Қазыбек шағын тобымен жол-жөнекей Қоңырат руының бір жігітінің үйіне қонып қалыпты.

Қонақжай қазақ дәстүрімен қолын [illegible] ынып, құрақ ұшып қымызын ұсынған үй иесінің жүзі [illegible] көңілі күпті көрінген той. Қонақтар [illegible] сусындап сөйлеп, сұрына қоймапты. Ет піскен, табаққа [illegible] қонақтар алдына келіп те қалады. [illegible] мүшелі сыбағасын туран берген жігіт [illegible] майдалап кесіп, құруы тұрған [illegible] ағаш төсекте жатқан иттің алдына апарып [illegible] Қонақтар аң-таң болып, үнсіз отыра береді. Жігіт [illegible] ка шығып кетіп, үй қасындағы [illegible] жұлба, мойнына дорба салған, шашы [illegible] тырысқан, көзі кіртиген, өңі [illegible] шаяқтағы сүйек-саяқты алдына төге салыпты.

Қазекең тікесінен қалып, қонақ [illegible] шетінің арқасын жуқаяқа сүйеп, [illegible] несіне шаншылып қарапты. Жігіт те [illegible] рек, қолын кеудесіне төсеп, бас иіп, [illegible] тіпті.

Сөйтсе, кеншенек жігіттің [illegible] лі екен. Содан бірер жыл бұрынғы ойрат шабуылында [illegible] лы боп кетипті. Қазақ-ойрат бітімінен кейін [illegible] деп барған жігітті некесі жары кеудеден [illegible] қыида жүріп тұрмыс құрған ойрат [illegible] басын алған батпагар шіркей бұрынғы [illegible] қырын та қарамай қойыпты. «Қолға түскендерді [illegible] тару керек» дейтін хонтайшы әміріне бас иген ойраттың [illegible] тіп: «Көнке, алып кете бер!» деп [illegible] ді шайқтіре алмай әбден мысы құрыған жігіт [illegible] Амыстан әлеңі іздеп келіп ем, ең болмаса [illegible] деп келіншекке жалынады. Амалсыз [illegible] шыға беріп, мойнына қыл шылбырды тастап жіберіп, ал-

тына қамшы салып, іліп ала жөнеледі. Ер жігіттің аты қанатты. Түнімен қуғыншы, таң ата қазақтың жер шебіне жеткім деген межеге артынан шаң көрінеді. Жаралы атпен қуып жеткен көк жауырынды ойрат күйеу екен. Ана тапқан айқайлап, дабылды қашып қалады той — «Енді бұл өзеңді жеңген алар. Кел, боуарым. Сенімен айрылған бір обалайын!» деп қылышын ала ұмтылады. Жігіт те атқан қарған түсін, қарсысына шыға береді. Дәл сол кезде әйел жігіттің алдынан шап беріп, екеулеп жерге алып ұрады. Ойраттың ісіне түсіп, елдегі қалғанда күшігінен асыраған ит жауын жарып тастапты. Содан бері өмірін сақтап қалған итті қадірлеп, игілік жасаған әйелге шаңқан ас беріп жүрген екен.

Хан даусын Қазыбек ұзақ ойланып отырып, бір кезде қоңыр қаздай қаңқыл даусын көмейден төгіп деседі:

— Жүрекке әмір жүрмейтінін білмей, құштарлықтың қызыл тілін құрметтерін білмей, сен жүректі білекпен жеңбек болыпсың. Құшағына өктемдікпен еңбек болыпсың. Сенің өктемдігіңе көнбеген бұл айыпты емес, жүрекке ерік бермеген сен айыптысың. Одан соң бұл әйел басқаны ұнатқаны үшін емес, жауына болысып, сені құлатқаны үшін айыпты. Сонымен айыпты айып жуысын да, айуды ақыл қусын. Бұл әйел төркінін тапсын. Сен өзің өшпенділіктен босап, еркіндігіңді тап! — деп кесігін шорт кесінгі би бабамыз.

Тағы бір әңгіме мынандай бір сыр шертеді.

Дәл осы білім тұсында әлде келушілердің көзіне түсе қоймаған ба, әлде іздеушісі болмаған ба, қаршадай тана қозыдай қазақ баласы жылқының бас сүйегін құшақтап: «Толыбай сыншының баласы деп мені кім айтады, алдына қара салмаған тұлпардың басы деп сені кім айтады?» деп еңірей отырған жерінен хонтайшы әлгіні шақыртып алады.

— Балам, сен тұлпарды танимысың? Онда мыналардың ішінен маған тұлпарды көрсетші, — деп мың-мыңдаған жылқысын айдап өткізеді.

— Тұлпар жоқ, тақсыр. Бәрі жабы жинапсыз, хан ием! — дейді бала.

— Онда сен маған елімнен тұлпар тауып бересің. Таппасаң, басыңды мен шауып берем! — деп хонтайшы баланың қасына кісілерін қосып, хандығын аралатып жібереді.

Апта жүреді, ай жүреді — тұлпар кездеспейді. «Ханға не деп жауап беремін?» деп алаңдап келе жатқан баланың көзі өзенде ағып бара жатқан жылқының тезегіне түсіп кетеді ғой. Қуанған бала: «Тап анау тұлпардың тезегі!» деп айғайлап жіберіпті. Өзенді өрлеп, құйғыта жөнелген бұлар су

жагасында дамылдап жаткан саудагерлерге кездеседі. Баланын көзі сал сүйек, көтерем, аркасы жауыр атка тускен бойда айырылмай калганын көріп, касындагылар әлгі бір бедеуге айырбастап алады.

Котеремді жетектеп Хонтайшыга әкеліп көрсетеді гой.

— Кұлактан тұлпар іздеген бұл акымак кім, [illegible] сыншы іздеген мен акымакпын? — деп Хонтайшы [illegible] оскырына карапты.

— Таксыр, біздін елде «ерді [illegible] [illegible]ні жүк астында көр, тұлпарды бәйгеде сына» деген макал бар. «Жылкы жануарды күніне мінсе — есек, айында мінсе — ат, жылында мінсе — тұлпар» деген [illegible] бер[illegible] он кысыр биеден үйір салып берсін. Жыл [illegible] мен біреуін союп көріп, тұлпардын [illegible] айтып берем, — дейді бала.

Содан әлгі көтеремді үйірге салып, жайлауга айдап кетіпті.

Жылда бір биені союп байкап жүрсе, жетінші жылгы сойылганынын жілік майы ак кемік болган көрінеді дейді. Тұлпардын мүддеге толганын білген сыншы енді оны баптап, суытуга кіріседі. Сынга тарткан күміс[illegible] тұлпарды бәйгеге коспак болады. Хан бұйрыгымен бүкіл елден аргымактар жиналып, күншілік жерге жіберіледі гой. А дегенде тұлпар кикактап шаба алмай, жарыска коскан сәйгүліктердің ен сонында калып койыпты дейді. Анау да, мынау да мазактап агызып өтеді екен. Бір кезде [illegible] еліріп, өршіген ат сәске түсте алдында самгап бара жаткан аргымактардын бәрін кектеп өтіп, күн кыза [illegible]нын алдына кара үзіп жетіп барган гой.

— Аз да болса дәмдес, тұздас болып ем, сау бол, [illegible]не. Ит тойган жеріне, ер туган жеріне деген. Арманым бір тұлпар еді, міне сұнкар боп еліме ұшып барам, — деп бала жігіт батысты бетке алып, тартып беріпті дейді.

Бұл шакта Толыбай сыншы күсалап жатып калган екен. Күншілік жерден тұлпардын дүбірін есті[illegible] орнынан [illegible] тұрган көрінеді.

— Тұлпар дүбірі жетіп тұр, канып шыккан ұлым болар-ау осы!.. Кас тұлпар басын таска сокпай токтамаушы еді, амалдап баланы түсіріп алайык, — деп Толыбай сыншы аркан кергізіп, кілем төсетіп койыпты гой. Әлгі керілген аркан баланы тұлпардын аркасынан сыпырып калып, кілемнін үстіне гол еткізіп түсіріпті дейді. Куйгытканнан куйгыткан тұлпар басын таска согып, мен-зен боп, Жиделі —

Байсынға жетіп бірақ тоқтаған топ. Ол жақтағы жұрт оған дейін жылқы тұқымын көрмеген екен дейді аңызда. Бір қарты алғі тұлпарға қарап тұрып: «Бұл өзі төрт түлік болған жылқы деген мал екен, жүрген жері жаугершілік пә-ле екен. Құнырқаның құлынан абзал» деп жануарды ал-ғашын тастапты деп айтқан да аңыз.

Халық та ұлдарын қабат қастау шағында, ел өмірінің аса қиын кезеңінде пайда болған құбылыстар — төңкеріс-тер, өзгерістер, реформалар әр заманда сол халықты би-леген оның басшысының пәрменді әрекетімен тікелей бай-ланысты болған. Осы тұста бүкіл қазақ жұртының бола-шағын, тұтас халқының тарихтан өшіп кетпеуін тілеген Тәу-кенің, ел аузында құрметпен өз Тәуке атаған ұлы ханның еңбегін ерекше атап кеткеніміз жөн. Ол хандық құрған (1680-1718) тұсының бас кезінде бір орталыққа бағынған бұрын-ғы дербес қазақ мемлекетінің тұтастығына сызат түсе бас-таған еді. Шыңғыс хан тұқымынан тараған төрелер елді жікке іріткен, сырттан төнген қауіп Ресей патшалығы мен шығыстағы Жоңғария хандығы қорқаулана қоршай түскен болатын.

Бірінші Петр тұсында қатты түлеген Ресей оңтүстік пен шығысқа құлашын кең созып, империясын барынша молай-туға жанталаса әрекет жасап жатқан кез еді ол. Дәл осы кезде қазақ жұртының іргесінен дамылсыз шаң боратып, шабуылы мен шапқыншылық үдеткен Жоңғар феодалдық-фа-шистік хандығы қатты бой алып тұрған-ды. Ол аздай-ақ Бұқар мен Хиуа хандықтары, төменгі қалмақтар мен баш-құрттар түрі шайтандық қоздырын қойып, саяқ шыққан қазақтың малы мен жанын қылғын жұтып, құнығын алған еді.

Сондықтан да өз Тәуке шығысындағы ойраттардан төнген қауіптің алдын алу үшін батысындағы орыс патшалығымен барлық қарым-қатынасты түзеуге мейлінше күш салған. Сауда-саттық, елші алмастыру, дипломатиялық байланыс-тарды жандандыруда Тәукенің қызметі өте мол. Және де оның қазақ хандығын бас сауғалатан кіріптар күйде усын-баи, іргелі ел, теміртаяқты мемлекет дәрежесінде қабыл-датып, басты-шығыс көршілерімен шығын теңестіріп, тере-зесін тең ұстап сөйлеуді дәстүрге айналдырғаны көптеген архивтік құжаттардан белгілі. Болжағыштығы мен көреген-дігі қауіп-қатердің алдын алғызып, қазақ жұртына төне бас-таған зобалаңнан бұлты мен түтінін бұрын жіберіп отыр-ғаны да тарихтан мәлім.

Ол Тәукенің сарабдал басшылығының [illegible] [illegible] алауыздық қатты қобалжыған тоң. Содан да [illegible] арадағы, ру таласы, шектен арбасу, [illegible] тап ор[illegible] тұту, ұс ара[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ала[illegible] үшінші алып, [illegible] бұ[illegible] барлы[illegible] [illegible] ды алшу, тежеу, ойіру [illegible] [illegible] [illegible] ерекше назар аударып, [illegible] [illegible] [illegible] алдына үлкен мақсат етіп қойған-ды. Сол [illegible] сияқты — Ұлы жүзге биге қарайтын Үйсін Төле биді, Орта жүзде әділ жаны[illegible], жасаған Қаз дауысты Қазыбек биді, Кіші жүзде әділеттік жүргізген Айтеке биді [illegible] тұымен дүниеге келген «Жеті жарғы» еді. Қазақ даласындағы ерекше [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] заманын, салт-дәстүрін [illegible] [illegible] «Жеті жарғы» [illegible] Ауыл үйдің берекесін [illegible] [illegible] тык, қызғаншақтық [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] жеткізетіндей [illegible] Ел [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ел жасы [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] лақ өз қасиетін таба бастап еді. [illegible] [illegible] ңі бірден келе қоймағанын. Ол [illegible] [illegible] [illegible] қаруын қолға тигендігінің арқасында [illegible] Ол [illegible]

Тәуке хан меңгерген хандық [illegible] еді. Ол [illegible] Тәуке хан маңайына топтасқан үстем [illegible] [illegible] [illegible] Ол тізгін — бүкіл халықтың әлеуметі[illegible] [illegible] тамасы екенін һәм қорғаныш бірден-бір [illegible] [illegible] ның жинағы еді. Ол, тізгін — [illegible] [illegible] [illegible] лігін сақтап, азаматтығы мен [illegible] [illegible] [illegible] қа төсеп, жанын құрбандыққа [illegible] [illegible] [illegible] тілікке апаратын, арды [illegible], [illegible] [illegible] Адамдық пен Әділет нұсқалары еді.

Әлбетте «Жеті жарғы» хан [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тұа салмайды. Оған [illegible] [illegible] Тәуке «Қасым ханның қасқа жолы», «Есім [illegible] [illegible] [illegible] аталаған байырғы қазақ хандарының [illegible] [illegible] мен халықты билеудің [illegible] [illegible] [illegible] замдарын алмаған тоң. Ал сол кезеңнің [illegible] [illegible] [illegible] ұш кемеңгер» деп [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] паллан Төле би, Қазыбек және Әйтеке бир [illegible] [illegible] сол замандағы тұрмыс-тіршілікке, қоғамдық [illegible] [illegible] ортасына [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] қайта жасаған тоң. Сондықтан да бұл жарғы «Тәуке хан заңдары» деп те аталды. Сондықтан да бұл жарғы «Төле-нің жеті жарғысы», «Қазыбектің жеті жарғысы», «Әйтеке-

ның жеті жарғысы» деп те аталады. Ендеше біз енді «Қазыбектің жеті жарғысында» қандай жосындар болған еді дейтін оқырман сұрақтарына қолымыздан келгенше жауап беріп көрелік.

Қарағанды облысында шығатын «Қарқаралы» журналының бірінші санында: «Көне түрік тілінде «жарғы» деген сөздің «жарлық» деген түрінде айтылып, қазақ тіліндегі «өмір, бақыт, ...» деген мағына беретінін, ал бүгінде бар [illegible] жақсы мәлім «Көдеке Құманкүсеті» «жарғы» сөзі «дау, айтыс, тартыс», «әділ-тура соңы» ұғымын білдіретін, оларға жер дауы, құн дауы, барымта, айып-жаза, адам сатық т.т. басқалар енетінін еске алып, байқайлар болсақ, «жеті жарғы» деген сөзді жеті салада, жеті бағыт-бағдарда, жеті оп-пункт бойынша сараланған жарлық-өмір, байлам-үкім деген ұғым болса керек», дейтін әдемі айтылған, дәл айқындалған тұжырым. Әдет-ғұрып нормалары елдің жер-суын, қоныс-аулағын бөлуде, малының ен-таңбасын белгілеуде, әртүрлі дау-жанжалды шешуде жоба-нұсқаға айналып, құн мен айып төлеудің жайы мен мөлшерін белгілеуді де ретке келтірген еді.

«Қазыбектің жеті жарғысының» өзінен бұрынғы жарлықтардан бір өзгешелігі — қатал кесім, қанды өлімге тыйым салғандығы. Әріден бәріге қанды өткел салып, қарғыс зауалынан суық сұсты алқалап сударып жеткен «қанға — қан, жанға — жан» дейтін тоқтам-байламды барынша жеңілдетіп, енді құн төлеу сияқты жаза, кесік түрлерін далалық правоға енгізген болатын.

Ел аузындағы аңыздарға сүйенсек, халықтық дастандарға жүгінсек, онда Қазыбек, Төле, Әйтеке түзген «Жеті жарғының» ұзынырғасы төмендегі жосындарды қамтыған болған тәрізді.

Бірінші һәм негізгі сала — жер дауы. Қыс қыстау, жаз жайлау, қоныс, құдық-мал баққан елдің атадан балаға мирас қып қалдыратын еншісі. Өйткені жер — атамекен, кіндікжұрт, отан. Жер — тіршілік етер ортасы, баба моласы, кіндікбайлар кәсіпті тұрағы. Сондықтан көшпелілер үшін жерден киелі енгене жоқ. Жер дауынан қиын дау да жоқ.

Екінші сала — үй ішілік, тірліктегі сыйластық, байланыстылық, әке мен бала, ене мен келін арасындағы, қарым-қатынас, үлкен мен кіші арасындағы сыпайыгершілік, ата-анаға деген құрмет, жастарды тәрбиелеу, баулу сияқты инабаттылық, имандылық шаралары. Өйткені, «баланы жастан»

дейін қандыны қатты ұстанған [illegible] ұл-қызын ибалылыққа үйретіп, имандылық қасиетке [illegible]

Үшінші тармақ ұрлық пен қарлыққа, барымта мен [illegible] ламаға келеді [illegible], бұларды [illegible] еңбекпен күн көруге бейімдетеді [illegible] «Арам жемейік, адал [illegible]» деген пікір [illegible] пысса керек.

Жарғының төртінші бабы ел мен ел, ұлыс пен [illegible] ру мен ру арасындағы дау-дамайды әділетпен шешуге арналған. Ынтымақтық тілеген ел дауды [illegible] пен шешуге [illegible]. Өйткені Қазыбек би [illegible] рі [illegible] соның ақиқат куәсі. Сондықтан бұл тармақтың [illegible] ұлы үшін де, [illegible] [illegible] еді.

Бесінші бұнақ-бап ел бірлігін сақтау, отанын [illegible] сыртқы жауға тойтарыс беру, [illegible] сауын айту [illegible] жауғерлік [illegible] оқиғаларды қамтыған ереже-қағидалар [illegible] рек.

Алтыншы тармақ түгелдей құн дауына [illegible] «Қанды кек», «қанды мойын құнықер», «[illegible]», «ескі жау» ұғымдары қалыптастырған қаталдық пен қаныпездікті жұмсартып, қазақтың ойсызда онан желіктігін түндігіне одан сайын жел үрлемей, жаттан емес жақыннан жау таныйтын қатқылдықты үзуге барып салғап [illegible] дің, соның ішінде Қаз дауысты Қазыбектің де маңдағы дарлығы бар бұл тармақта. Өлімді өліммен қыбыстырмай, [illegible] лік тілекпен өмірді арашалаған, өмірді қорғаған бұл [illegible] сының маңызы да ерекше.

Тағы да дәлелге жүгінейік. Қасым мен Есім хандардың әдет-ғұрып заңдары бойынша кісі өлтірген айыпкердің шаңырағы ортасына түсіріліп, қара орманы бұлдіргеніне дейін түк қалмай түгел таланып, өзі өлім жазасына бұйырылатын болған. Ал, «Жеті жарғыда» бұл даудың жазасы әжептәуір жеңілдене түскен. «Қанға — қан» жойылып, енді құн төленіп, айып кесілетін болған. Және ол айып — жеті айып аталған. Олар мыналар:

Бірінші айып — «қара қазан» төлеу. Қара қазан төлеу — айыпкердің шаңырағының ортасына түскенінің белгісі.

Екінші айып — «қара нар беру». Сол қара нармен өлген кісі атақты адам болса Түркістанға апарылып қойылатын болған.

Үшінші айып — «қара мылтық алу». Қара мылтықты алу — қылмыскердің қуын алуы, қаруын жоюы. Бұған көнгі ол өлгенмен тең болмақ мыс.

Төртінші айып — «қара шолақ бие жетектету». Қара шолақ бие жетектету айыпкердің ырысының шайқалуының анық нышанына баланған.

Бесінші айып — «қара кілем ұстату». Қара кілем ұстату құралақандықтың көрінісі саналған.

Алтыншы айып — «жетім беру». Ол кейінге кірбің қалмасын, арадағы құралақтық басталғанды меңзеген.

Жетінші айып — «жесір бастаған тоғыз жөнелту». Ол қан-жылы араласып, ағайынның қылмыскерге табысуына басы деп есептелген.

Әрине, бұл жерде мен айыптың шешімінің бәрін қолмен қойғандай етіп шегелеп айттым деуден аулақпын. Өзіме жеткен кісілердің түйіндеген жобамды ғана ұсынып отырмын. Өзгелердің дәлелмен өзгерткен басқа шешімдері бар болса, оған да қарсылығым жоқ.

Енді «Жеті жарғының» ең соңғы жетінші тармағына көшелік. Бұл тармақ түгелдей жесір дауынан құралады екен. Әрине ол тұста ру мен руды, ауыл мен ауылды әрі біріктіретін де, әрі бөлектейтін де жесір дауы болғаны рас. Құда боп төс түйістірін, көңіл қосып, құшақ табыстырған қазақ, осы қыз дауы, жесір дауы арқылы атқан-айғайға басып, сойыл-шоқпарға жармасып, барымта-сырымтаға аттанып, оқ боратып, шаң суырып, бас жарып, білек сындырып, қан ағызып, көз шығарып алыс-жұлыска, төбелес-ұрысқа да, сойқан соғысқа да барып қалатын. Сол себепті де ең бір осал тұс, өкпе сызы көп, айқай-жанжалы мол, ұрыс-керісі орасан осы жесір дауына үш бидің — Төленің, Қазыбектің, Әйтекенің «Жеті жарғысы» қатты көңіл бөлген көрінеді.

Бір ғана мысал.

Айтылған жеріне бармай, өзге жігітпен көңіл қосып кеткен бойжеткеннің төркіні алған қалың малын қайтарып қана қоймай, қосымша үш тоғыз айып (біріншісі жамбы бастаған тоғыз, екіншісі ат бастаған тоғыз, үшіншісі түйе бастаған тоғыз) төлейтін болған. Әрине, бұл өте ауыр айып, қиын айып. Бірақ бүгін елдің бүлінбеуін, тату ағайын арасының ірімеуін, шырық бұзар шабуыл, шаңдуылдың шықпауын түгендеген қатал үйғарым. Соңысымен де құнды.

Өз Тәукенің тұсында әдет-ғұрып заңдарын жасап және соны үш жүздегі үш бидің — Төленің, Қазыбектің, Әйтекенің жүзеге асыруымен қазақ хандығы біршама бейбіт өмір сүрген еді.

Бұл кезде он сегізінші ғасырдың алғашқы ширегінде Қазыбек Ұлытауды жайлап, осы төңіректе [illegible] Арғындарға иелік етіп отырған. Шын мәнінде [illegible] Тәуке өлгеннен кейін талқы [illegible] (17?? — 182?) [illegible] кейін ұлы шиеліністер, шиқос, алауыз болып [illegible] [illegible] үлке бөлінін кеткен елі [illegible] ратын, атадан ұлы, анадан қызы айырылған [illegible] күйді күйзелткен жеткізген Жоңғар шапқыншылығы [illegible] ғы қазақ жұртын қайта көтеруде еңбегін баға [illegible] мін. Әсіресе, жаумаршылық жылдарынан [illegible] Орта жүз бен Кіші жүздің ауылдарын [illegible] аралап, ел бірлікке, ұлдарын ерлікке, бай-билерін бауырмалдыққа шақырып, азаттық дегенді халықтың [illegible] қын жұрттың тәуелсіздігін өлеңмен, атамекенін қорғауды [illegible] деп сауын айтқан Қаз дауысты Қазыбек [illegible] түсеп, алты малатаны көрек қып. Сарыарқадан [illegible] суына шомылуға да мұршасы болмады [illegible] ұып тесеп, құндыз мұнарына бетін [illegible] кер бетегесін сырлас етіп алғашқы [illegible] жаттардан да көз ілестіремін.

Қаз дауысты Қазыбектің сөзін ерекше [illegible] тәуелсіздің, азаматтың азаттық деп жар[illegible] лыққа тимей жылдар бойы түн жортқан жорауыл болған жүрін. 1731 жылы Ресей патшалығының [illegible] бодан болып кірген Әбілқайыр хан тірлігін қолдамағанын да хабардармыз. Ол ол ма, 1741 жылы Орск қамалында [illegible] сенатор Иван Неплюевтің алдында императрица Елизавета Петровнаға ант бермекші болған Орта жүз ханы Әбілмәмбет пен Абылай сұлтанға қатты [illegible] ант беруге қосылғандарын [illegible] хан жағына [illegible] өз өкілін жөнелткенін де көне жазбалар [illegible] растаймыз. Сонда қалай? Азаттық деген Қазыбек [illegible] қының еркіндігін көксеп, [illegible] Қазыбек, кіріптарлықты адам баласына [illegible] деп сөйлеген батагөй қария [illegible] бұтауын [illegible] сұр [illegible] сұмаған сұрақтардың тірлетінін де білем.

Бірақ сол кезеңнің шынайығына сүңгіп шыққанда [illegible] керегар заманның ақиқатына бойлаған [illegible] Қазыбек сияқты кемеңгер, сұңғыла әрі алдағысына [illegible] жеткізе алатын данышпан адамның жан дүниесіне [illegible] болады.

[illegible]

Күнәкесек Қазыбек би [illegible] Сәмеке хан тұсында да, Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтан тұсында да [illegible] Орта жүздің қара [illegible] [illegible] артық адамды [illegible] жаратылысы бөлек. [illegible]

1741 жылғы жаздағы қазақ пен ойрат арасындағы соғысқа байланысты Қаз дауысты Қазыбек Орскідегі ант беру рәсіміне өзі қатынаса алмаса да, Орта жүздің төбе биі ретінде ант берудің қажеттігін түсіндіріп, Әбілмәмбет хан мен Абылай сұлтанға хат жазып берген, өз әкілін жөнелткенін жоғарыда айтқанбыз. Алайда сол хат Орынбор экспедициясының (Комиссиясының) бастығы Иван Непьюевке жетпепті. Қазыбектің жіберген адамдарының бірде біреуі Орскіге қарай өтпепті. Себеп не сонда? Себеп ат-атағы үш жүзге мәшһүр майталман шешеннің ат-есімі орыстың жоғары мәртебелі сарайларында көп естіле бермесін дейтін қарамы бен төреміздің қанына сіңген күншілдік. Онсыз да алды-артын алға төрелігімен, ақиқат шындығымен, бұлтартпас туралығымен орап кетіп отыратын беделді биге қарсы төрелер мен ноялар: «шеттете берейік, ығыстыра түсейік, қақпайлап құтылайық» тәріздес қызғаншақ ой, күндес қыжыл, өзімшіл мүддені омыраулата ұстаған гой. Ал өздеріне қажет кезде, Қазыбектің атақ-абыройын пайдаланып, дау-дамайды тезірек бітіруге асыққан кезде биді Әбілмәмбет хан да, Абылай сұлтан да ат сабылтып іздеп келіп, жәрдем сұрап, қол жа-

ның, қолқа салып жатады екен.

Сөзімізді тағы да дәлелмен [illegible]

1743 жылы Сәмеке хан өлген соң, соның орнына Орта жүзге хан сайланған Әбілмәмбет Түркістан шаһарын [illegible] рып жатқан. 1761 жылы аяқ астынан хан ордасында [illegible] жел үрлеп, түтінін түзу ұшырмаған бір [illegible] туындап қалып еді. Сәмекенің Кейі атты баласы [illegible] кістан қаласының түстігінде тұратын [illegible] дамеді ме, кей-кейде немере ағасына [illegible] сынықка сылтау іздеп, таба алмай жүреді екен. [illegible] рағаң дәл сол жылы Әбілмәмбет хан Түркістан [illegible] ының салықты әлеттерден өзінен кейбірін [illegible] ме. Кент тұрғындары ауыр салықты [illegible] ауырын енген жүргенде, қолбасшыларына [illegible] сұлтан әлділерді ханға қарсы айдап салды. Әбілмәмбет Түркістаннан қуылып тасталды. Содан Әбілмәмбет [illegible] ның інілері Алтай — Қарпықтағы ұлы Әбілпейіз [illegible] мен Қаракесекпен Қазыбекті сағалай келіп, [illegible] тап қалады. 1762 жылы көктем туа Әбілмәмбет хан, Абылай сұлтан бастаған Орта жүздің игі жақсылары Қаз [illegible] ұлысына, Қазыбек ауылына түсіп, ұлы бидің қамқорлығына жүгінеді. Ел қамын өз басынан артық ойлаған, ел бірлігін өмірлік мақсұт тұтқан Қаз дауысты Қазыбек Түркістан шаһары мен оның төңірегін Әбілмәмбет хан мен Кейі сұлтанға әділдікпен бөліп беріп, қазақ даласында ушыққан [illegible] әлемі шешіп, қарсыластарды бітістірген көрінеді.

Әрине, адам болған соң әркімде де пенделік, [illegible] шаруақор, қулық, пайдакүнемдік, іштарлық болуы әбден ықтимал. Бірақ Қаз дауысты Қазыбек би туралы [illegible] жылдар бойы тапқан құжаттарымда, кездестірген деректерімде, естіген аңыз-әңгімелерімде ұлы бабамыздың пенделік күйге құлдырамай, әманда азаматтық, адамдық [illegible] тұғырда тұрғанына көзімiз жетумен келеді. Дәл [illegible] шынайы адамгершілік, мейір тазалық, имандылық қасиет Қазыбек замандастарының көпшілігінің бойынан сирек табылатын. Мен өзім саясаткерлігіне, көрегендігіне, қайсарлығына, табандылығына мықтап табынатын Абылай ханның да пенделік көресетін алдап, қулық күйкілікке құлдығаған келеңсіз сәттерін жазба деректерден оқыған кездерде жүрегіме шаншу қадалатын. Адамгершілік пен пәктіктің биігінде тұру кез келгеннің қолынан келе бермеген ғой.

Осы орайда тағы да дәлелді келденең тартайық.

1741 жылы маусым-шілде айында Жоңғария қолбасшысы Сары-маңжы бастаған отыз мың ойрат шеріі Орта жүз ке-

ішіне шабуыл жасап, қазақтың біраз аулын шауып кеткен еді. (Кейбір оқиғалардың әлдебір мезеттері уақытта анық-талып соңғы оқиғаларына кездейсоқтық демей, мән бере қа-раған жөн секілді. Ұлы Отан соғысының 1941 жылғы маусым айында басталуында біз әлі айқындай қоймаған сабақтас-тық сезілуі әбден мүмкін ғой). Дәл осы жолғы шапқыншыда жа-сынан қан майданда түсіп, батырлық дәрежеге дейін көте-рілген Абылай сұлтан жекпе-жекте ойрат ханы Қалдан Це-реннің Шарыш атты баласын өлтіреді. Бірақ өзі қолға түсіп қалады. Кей деректер бойынша Жоңғария хонтайшысының «Баламды өлтірген сұлтанды ұстап бермесеңдер, тұқым-дарыңды тұздай құртып, үрім-бұтағыңнан түк қалдырмай-мын, қазақ!» деген әмір бұйрығымен билер кеңесі Абылай-ды амал жүрсе де ойраттарға ұстатып жіберіпті-міс. Бір анығы: 1741 жылы Абылай сұлтанның Қалдан Цереннің қолына тұтқын боп түсіп, екі жыл бойы аяқ-қолы кісенделіп, зынданда отыруы.

Қашаннан өз мұңынан ел қамын жоғары қойған, халық мұңын ойлаудан бір жалықпаған Қаз дауысты Қазыбек Абылай сұлтанның ерекше алғырлығын, терең ақылгерлігін, болжағыш көрегендігін, ұстамды мінезін, елінің тірлігін, әкімді саясаткерлігін, сұлтандар ішінде халық мүддесі, ел бірлігі дейтін қасиетке көбірек илігетінін сезіп, қайткен күн-де де оны тұтқыннан босатып алуға тырысады. Содан да бо-лар 1742 жылдың ерте көктемінде Қаракесек Қазыбек би өз жүрек әмірімен хонтайшыға екінші рет барған екен. (Мүмкін бұл — оның ұйғарымы саясаты да болар).

Әрине, Қалдан-Церен атақты қазақ биін қашпа сыйлаға-нымен, кемеңгерлігіне қашанда бас игенімен, қазақ даласы-ның тұтқасы мен қазынасына айналып келе жатқан, қазақ мемлекетінің сұлтан атауы қалмаса да, болашақ ұлы ханы болар Абылайды оп-оңай өңгертіп жібере қоймас та еді. Бір сөзге тоқтап, бір сөзден жеңіліп, бас иұлып, қол қусы-рып, ат-шапан айып төлеп қала беретін ауыл-үйдің дауы да емес еді ол. Екі елдің арасындағы тіпті Ресей, Қытай, Бұ-қар, Хиуалардың қосақталып келе жатқан елдерінің арасындағы шие-леніскен әртүрлі саяси мәселелерді қамтыған қиын түйін еді ол. Содан да болар Сары-манжы бастаған қалың қолын тағы да тастүйін етіп дайындап отырған Қалдан-Церен айы-лын жия қоймай, аужалдықты шайнап, сыпыра сөзге басады ғой. Сондағы тілегі: Әбілқайыр, Әбілмәмбет хандар, Батыр, Барақ сұлтандар, Жәнібек бастаған батырлар, барлығы қа-зақтың он атақты адамы кепілдікке бір-бір баладан шыға-рып, «ақ үйлі аманат» берсін. Оның үстіне қазақ хандығы

Ресей боданынан кейін, Жоңғария үстемдігіне ба[illegible] болсын. Осы шарттар орындалар болса [illegible] ға жаугершілік тоқтатылып, [illegible] алыс бара бастайды. Абылай сұлтан да басқа сұлтандар да өздеріне лайықты саясатымен елге [illegible]. О-рындардың негізіне өтпей қазақтардың [illegible]. Түркістан шаһары және оның төңірегіндегі [illegible] қоса қалмақтардың қазақтардың [illegible] жер бөлінеді [illegible] «[illegible]» [illegible] қойды.

Қазыбек әкелген бұл хабар қазақтарды [illegible] [illegible] ның да оңша жақсы емес еді. Қазақтар [illegible] Орта жүз бен Кіші жүз бұл кезде ресми түрде Ресей бода-нында болатын. Хонтайшыға сол үшін аманат беретін бол-са, онда Ресей мемлекетінен не [illegible] қажет? Өз ініліт алауыздығынан [illegible] рет ұғынбаған [illegible] ратын Жоңғария хандығының [illegible] саясаты қазақ хал-қы үшін қолайлы болмағаны анық. Ал [illegible] өктемдігіне көнбесін десе сол [illegible] 1742 жылғы жа-зында Түркістанның жақ іргесіне тиіп келіп тоқтаған қол-басшы Сары-Манжының екі түмен қолының [illegible] сүңгі-мемен қайтарар? Қайтара алар ма?

Ал, Ресей империясы қос басты самұрығына [illegible] кейін түскен қазақ хандығынан қарап отырып қалай оңайлықпен айырылып қалсын. Өйткені Петр патшаның сө-зімен айтсақ «қазақ даласы [illegible] күн шығыс [illegible] мыдан, орталық Азия елдеріне барар жолдың кілті мен қақ-пасы» емес пе? Енді не, орыстар кілтті өз қолынан беріп, қақпаны өз еркімен сарт жапқызбақ па? Жаңылмады! Ен-деше тездетіп нұсқы әрекетке көшу керек!

Сол-ақ екен Сыртқы Істер Коллегиясының жарлығымен Орынбор комиссиясының бастығы Иван Неплюев [illegible] гарнизонының жаяу әскер полкінің майоры Карл Миллерді Жоңғариянын хонтайшысы Қалдан-Церенге, поручик Гла-дышевті Әбілқайыр ханға, тілмаш Урасалинді [illegible] Әбілмәмбет ханға [illegible] жөнелтті.

Карл Миллер арқылы Орынбор комиссиясы Қалдан-Це-ренмен «Қазақтың Орта жүзі мен Кіші жүзі Ресей бодандығындағы ел» екендігі, «сондықтан бұл елге көз аларта беруді тоқтатуды, көнбеген жағдайда Ресей [illegible] шайысып қаларын, сол себепті тұтқындарды [illegible] алдымен Абылай сұлтанды босатуды, сонда қазақтар да [illegible] тұтқындарды алмастыратынын» [illegible] [illegible] екен еді.

Ал, Гладышев пен Урасалин қазақ хандарына: «Тыныш етуші болмаңдар! Сендер бізге сүйеніңдер. Жоңғар хонтайшы сізге аманат берем деп ауыздарың қыңымасын!» деген хат та жеткізген болатын.

Бірақ сансыз араласқан жерде әртүрлі айла-әрекет қоса жүретіні белгілі ғой. Әбілмәмбет хан мен Барақ сұлтан балаларын Қалдан-Церенге «ақ үйлі аманат» қып беріп, екінші жағынан орыс елшілігінің қатаң талабының әсері де болып, Абылай сұлтан 1743 жылы елге оралған. Түркістан бастаған отыз үш қазақ қаласы қайтарылып берілген. Әбілмәмбет Түркістан шаһарындағы ежелгі хан ордасына көшіп ұстап, Сарыарқада хан болмаса да, хан билігін жүргізіп Абылай сұлтан тәуірлеген.

Шау тартып қалған Қаз дауысты Қазыбек ас беріп, ат шаптырған тойға да қатыспай, қор мен зорлы деп жүгінер билігін айтысу үшін іздеп келер қарапайым жан мен қайырлы хан аныққанда, қазақ жерінің жоңғарлардан біртіндеп босауына қарай алдымен Ұлытауды жайлап, одан соң Есілдің бас жағындағы Ерейментау маңындағы Долбыны мекендеп, кейіннен Семіз бұғы тауындағы Теректінің бойында тұрақтап жүріп жатқан. Әрине оны біз тыныш ұйқы, уайымсыз күй кешіп жүрді деп алмаймыз... Ақылы кең, азбайтын аға деп сандалған жұртты көріп бір қиналса, тозбайтын ақ кіреуке жаға таппай сенделген шерменділерді кездестіріп және күйзелетін. Надаңға сөзін ұққыза алмай, жаманға түскен күніне опынып, әркімді бір сағалаған есепсіз жағдайлардан жаны түңіліп кей-кейде үйінен ұзап шыққан ақ ордасында ұзақ жатып қалатын. Бидің сондай бір оңаша күрсінуін, опына күйіренуін мен «Елім ай» романында былай деп көрсетпек болыппын.

...Дүние — толқын. Тынысын тұнып, ысысын шегінеді. Адам — лек, ұрпақ — лек ауысып жатады. Сонда дейім-ау, осынау қонақ дәуреннің қас қағым мәуритінде алысып, жұлысып, жағаласып-жауласып өткенде нені аңсайды, нені көксейді? Ырылдасып, иттесіп, арылдасып, қасқырланысып, адамзаттығы неде? Қасиеті қандай? Қаскөйлігі ме? Ауыздан-ғаны ақ уыз емес пе? Алғашқы естігені ана әлдиі мен бесік жыры ғой. Табалдырық аттасымен-ақ төбеге де жетпей төбе-тебе жеңдететіні қалай? Белдеуге қыстырған құрсақ пен ауыздыққа салған жауғаның кейде қан, кейде зар іңкізетіні неліктен? Әлде өніміз бен айтағымыз көбейіп, еміренуімізден ежіреюіміз асып түсіп жатқанын сезбей ме екенбіз?

...О, тоба! Осыны талайдан естідім. Өзегін өртеген өкініші

өзені өлтіре алмағаны. Өй өмірге қанша да, [illegible] шауып, өрлеп кеткенін көре алмайды. Зар тілеті [illegible] зұлымдық. Ақсаққа тоқсақты қосып, мертікке шорқыты [illegible] алмаған әлемдік аруақтың азғаны, [illegible] на баланды. Ит-ай! Қақ сойылдың сартылын, [illegible] дың қақтығысын ой мен күйіндей сезініп, алтан мен [illegible] ға, құдайы мен пірімдей табынып, [illegible], өмірге [illegible] тенде, кінікке малалған гүдірге [illegible] ат дүбірімен [illegible] білмеймін ау. [illegible] мұнша бөккен көп кеулеңін [illegible] бір [illegible] песа, жер сілкініп, тау шайқалар ма еді! Неге осы? Сен [illegible] бетен соң әркім өз сырын [illegible] рып [illegible], бісқасын [illegible]

Бәрібір әлділік деп соққан [illegible] дық деп күсенкіген көпшіл [illegible] ны жетсе, зорлық-зомбылықтың сыбызғы [illegible] қастандықтың дүбірі білінсе, [illegible] Әділет туын жалындатып, жалаулатып [illegible] таратып.

1748 жылы 24 тамызда Барақ сұлтан Әбілқайыр ханды өлтіріп, ел арасына іріткі салып, қобалжу [illegible] сына қаққан кезде дүниенің сөзін емес [illegible] сөйлеген Қазекең ала болған қисық жұмысты, [illegible] жұмысты түзету үшін Барақ сұлтанның жолына [illegible] көлденең тұра қалыпты. Бұл 1748 жылдың [illegible] айында болған екен. Істерін істеп, [illegible] алған Барақ сұлтан Кіші жүз жұртының [illegible] балаларынан һәм орыс патшалығының [illegible] қол созса Орта жүздің Арғынына арқа сүйемек болып [illegible] қабақ берілмесе Жоңғария хонтайшысының [illegible] ғылмақшы боп жылжып келе жатқанда [illegible] мен тәңірімсінген хандарды талай рет алдына [illegible] тірген Қаз дауысты Қазыбек қанды қақпандай [illegible] уып түскен ғой.

Уай, Барақ! Ойланбай жасаған қылмысыңмен Орта [illegible] ді ойсырататын көтер салмақ түсірдің сен. Елдің саулығын қашырып, қасқөйдің жаулығын бастадың сен. Бәрінен де бұрын сен адамзаттың өмірін ұрлап, өлімге орын босаттың. Хаңыңды қарадай өлтірсең, халқыңды қынадай қырарсың. Жауыздық қақпасын ашсаң, қанын судай шашарсың. Ал егер ойыңда ығыр қылғың келмесе, жүрегіңнің ізгілігі өлмесе, тесікті өзің бітеп, жараны өзің жазып ал. Өлген тірілмейді, өшкен жанбайды. Бірақ өлгеннің ізін жалғастырып,

өлкенің оның тұлғасын, өмір [illegible], шырақ [illegible] [illegible]. Жайлауымда ері, жұртымды тері [illegible] десең. Әбілқайырдың Орынборға [illegible] Ннуақ сұлтанды [illegible] [illegible], орнына аманатқа өз ұлын [illegible] бер де, қаншама [illegible] [illegible] көкірек десең, бола алсаң — Әбілқайырдың орны [illegible] бол. Әйтпесе [illegible] қазір тобырыңмен түгел бұрынғы [illegible] ұлтарлының [illegible] барып, [illegible] тастап, [illegible] [illegible] сал! Көршілеріңнің кол күсеп! Қаншалық [illegible] [illegible], сұйықтығы көсе [illegible], қалмақтың кейпе [illegible] — солар, құдаларға [illegible] Сен үшін жақыннан жат табар, ағайынның [illegible] [illegible] Орта жүз жоқ. Кісәпірге кепіріп [illegible] де Орта жүз жоқ! Көсемге көнбесең, бүкіл Орта жүз тұрмақ [illegible] Найманың да сыймаса[illegible] [illegible]! Ауып кетем деп [illegible]. Жоңғарға да [illegible] [illegible] қатал [illegible] [illegible].

Әрине Барақ сұлтан да үндеусіз қалмаған той. — Уай, би! Қараны ақтап, ақты қаралағанды қайдан көрдің? Жаманды жақтап, жақсыны жаралағанды қайдан көрдің? Сұлтан Әбілқайыр болса, сұмырайың мен бе? Адалың Әбілқайыр болса, арамың мен бе?! Сұлтанақ жандық [illegible] тұтар болсаң, тура би, тура жолыңды кім білген көрмей ме? Ағайынды [illegible] ала [illegible], арымымды ұқпарар арыңды таба аларма ба? Жолымды кесіп, қолымды байлап келген Әбілқайырды бір көрмей, оның арамдығына көнбей, сұлтандығына [illegible] бұлжыған мені тергеп [illegible] қалай? Жолымнан қағылып, [illegible] қала бергенім үшін, баламыңа [illegible] жіберген керуенді жолынбай талап алған Әбілқайырды [illegible], [illegible] [illegible] бергенім үшін [illegible] бар сұлтанқы [illegible], [illegible] құлағам. [illegible] [illegible] [illegible] Бекей-Қожаның [illegible] [illegible] Шақаның тектісінің [illegible] [illegible] бермесін.

Қазыбек [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

— Оруақты [illegible], [illegible] [illegible] берме. [illegible] [illegible] [illegible] менен. Қандық қол, қара жүрегімен [illegible] [illegible] тұрсың. Көзіңе жұбың, жүрегің [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] деңер. Орта жүздің [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] тастадым. Не [illegible] [illegible], не [illegible] жетіп құрылдасың, Барақ!

Барақ сұлтан [illegible] [illegible].

Уай, [illegible] би! [illegible] сен. Көңілм [illegible]. Олай болса мені Кіші жүз бен Орта жүздің [illegible] тері [illegible] тергеп тексерсін. Енді мен де өз шарымды [illegible] қаламын. Қашша

нармас бесеуімен Алшынның Төреқожасын, [illegible] биін, Қаракесектің Қозанғайның Мөмбет аталасын, Орта жүздің Бағаналы Наймандағы Өтебайдан [illegible] [illegible].

Сен мені осылардан таңдар [illegible] Басымды алып
алар ма [illegible] шешіп де кесер [illegible] деді.

Билердің шешіміне илігіп, ел арасындағы [illegible] Қазекең осылай көндірген екен.

Бұл оқиға [illegible] жоңғар арасында да, қорғап [illegible] ту шыңымақта болуды көздеген Қаз дауысты Қазыбектің туралығына дәлел. Әсіресе оның орыс елімен бейбіт қарым-қатынасты орнатуда сіңірген еңбегін екерген [illegible] Сібір генерал-губернаторының міндетін атқарушы генерал-майор фон Фрауендорфтың Сыртқы істер Коллегиясына 1763 жылғы 11 мартта жолдаған рапортында «Орта жүздің төбе биі Қазыбектің Россияға жақсы ниетпен қарайтыны» мәлім етілген. Және де осы құжаттан біз 1762 жылдың күзінде Орта жүзге мол сыйлықпен келген Қытай боғдыханының елшілерін Қаз дауысты Қазыбектің Абылай сұлтанға өткізбегенін де, өзінің қытай елшілерінен бағалы сыйлықтарын алмастан, талап-тілектерін қабылдамастан кері қайтарып жібергенін де білеміз.

Қазыбектің Бекболат, Қазымбет, Базаргелді, Барақ, Сарымбет атты бес ұлы және Маңқан есімді қызы болғаны белгілі. Осы ұлдарының біріне қызын айттырып алып берген Қазекең ұлы замандасы Төле бимен құда болған деген болжам бар.

1764 жылы қысқы соғым кезінде (шамамен желтоқсан айында) Семізбұғы тауының етегіндегі Теректі бұлағын қыстап отырған Қаз дауысты Қазыбек тоқсан жеті жасында мәңгі көз жұмған екен. Қазекеңнің сүйегін [illegible] баласы Бекболат әкесіне арнап тіккізген киіз үйдің ішіндегі төрт тағанды [illegible] төрт ай сақтап, көктем шыға жолға шығып, Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне апарып қойғызыпты. Қазекеңе арналған құлпытас әлі күнге дейін тәу етіп келушілердің көз жанарын сүйсіндіреді.

Қазақ елінің әлеуметтік [illegible] одан әрі қалыптастыруға [illegible], халқының еркіндігі мен азаматтығын [illegible], ұлан ғұмырын ат үстінде, ел шетінде, жау бетінде өткізген көсемдер [illegible], қажымас қайраткер Қаракесек Қазыбек [illegible] ұрпағының есінде мәңгі сақталары анық.

* *

КАЗЫБЕК ПЕН БУКАР

Бұқар жыраудың өте қартайған кезінде көңілін сұрамақ болып Қаз дауысты Қазыбек би келеді.

Төсекте жатқан Бұқар жырау:

— Бірден онға дейін санның мағынасын маған ешкім де айтып бере алмады. Қазыбек, сен айтып берші, — деген екен. Сонда Қазыбектің берген жауабы:

— Бір дегеніміз — бірлігі кеткен ел жаман. Екі дегеніміз — егесіп өткен ер жаман. Үш дегеніміз — үш бұтақты шідерден қоныстан ат жаман. Төрт дегеніміз — төсекке шыға алмаған кәрілік жаман. Алты дегеніміз — аймағын бөле алмаған адам жаман. Жеті дегеніміз — жетем деген мақсатына жете алмаған жаман. Сегіз дегеніміз — серкесін бастаған қой жаман. Тоғыз дегеніміз — толғанғаныңыз. Он дегеніміз — өткеніңіз, о дүниеге жеткеніңіз, — болған екен.

Кәрі жырау бас бидің жауабына риза болып қалыпты.

ҚАЗ ДАУЫСТЫ ҚАЗЫБЕК

Қаз дауысты Қазыбектің әкесі Келдібек би қыз таңдап, ұлыменен біраз жүрсе керек. Сонда ойламаған жерде бір жылағаш аяғы ақсақ, көзі қылы жас қызға көңілі ауып, құда түсіп, айттырып алады. Әке-шеше баласының айтқанына келіскенмен, аса қолдай қоймайды. Тіпті әкесі: «Таңдаған тазға жолықтадың» кебі келді. Сөз байласқан бұрынғы құдалардың бетіне қалай қараймыз?» — деп айтып та тастапты.

Қаймағын піскен сүттің алдым қалқып,
Аяғы ақсақ болғанмен, ақылы артық.
Көзі қыли, сөзі мен ісі түзу,
Сөйлескеннен өн бойым кетті балқып, —

деп жауап қайырады Келдібек би.

— Жетер. Енді көңілім орнықты. Табанынға да жауап табылар, — дейді әкесі.

Келдібектің замандастары әзілдескенде, осыны алдына тартып, қағытып жүріпті. Бірде олар Келдібектің өз үйінде отырып, соқтыға берген екен. Сонда жас келіншек шымылдан беттен алмай-ақ сыпайылап қана:

Көзім қыли, жасырмаймын, ақсақпын,
Келдекенмен сондай тату жақсы-ақпын.
Татулықтың белгісіндей тамаша
Төрт бошанды билейтін ұл таппақпын, — депті.

Айтқанындай соның артынан Қаз дауысты Қазыбек шеше келген екен.

* * *

— Әке, мен Төле биге барып сәлем берейін, [illegible] [illegible] [illegible] келейін, — деп бала Қазыбек [illegible] [illegible] [illegible].

— Ойбай, балам-ау, ол [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] сан, алдынан сөз таба алмай [illegible] болмасын, — [illegible] [illegible]. Бірақ Қазыбек қояр да қоймады. [illegible] [illegible] бірақ жолдасымен Төле биден [illegible] сәлем бере [illegible].

— Шырағым, «Бас баса [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] сіне жетпе туады, бас бала кері кетіп туады» деген. [illegible] ның қайсысың? — дейді Төле би сынап.

— Өткенімді алдымдағы өмірім [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ме жетіп туыммын деймін, — деді Қазыбек [illegible] [illegible] май.

— О, шырағым, жарайсың, — [illegible] Төле [illegible] [illegible] ризалығын білдіреді.

— Алысыңыз қалай? — деді Қазыбек [illegible] [illegible] қойып.

— Алысым жақын болды.

— Таттіңіз қандай болды?

— Таттім — шырын болды.

— Несеңіз қандай?

— Несем, шүкір, өзіп [illegible].

Қазыбек ауылына келген соң [illegible] [illegible] [illegible] ріктерімен: «Балам Төле бимен не деп [illegible] рағанында:

— Екеуі былай деп әңгімелесті. Бірақ [illegible] мадық, — десті олар. «Оларды несі екен» — деп [illegible] де түкке түсінбей таңқалады. Сонда [illegible] [illegible] Қазыбектің өзі айтып береді.

— Төкеңнің «алысым жақын [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] айтқаны. «Таттім шырын болды» деген [illegible] қанын білдіргені. «Шүкір, несем өзіп [illegible] [illegible] [illegible] жақсы балам, жақсы [illegible] [illegible] [illegible] ні, — дейді.

Төле би тоқсан жасқа келгенде Қаз [illegible] [illegible] сәлем бере барыпты. Елдің жақсылары, [illegible] лары жиналып, әңгіме-дүкен құрып отыр [illegible].

Қаз дауысты Қазыбегім келді. Бәрің түгел жиналдыңдар. Сендерге айтар он түрлі жұмбағым бар, соны шешіңдер, деді Төле би.

Айтыңыз, айтыңыз?

Айтсам, он түрлі жұмбағым мынау: бір, екі, үш, төрт, бес, алты, жеті, сегіз, тоғыз, он.

Отырғандар таң тамаша болады.

Бұл не деген жұмбақ. Осындай да жұмбақ бола ма?

Төке, бұл жұмбақты мен шешейін, рұқсат етіңіз? деді Қаз дауысты Қазыбек.

Рұқсат, рұқсат!

Бір дегеніміз — бірлігі кеткен ел жаман.

Екі дегеніміз — егесіп өткен ер жаман.

Үш дегеніміз — үш бұтақты шідерден шошынған ат та жаман.

Төрт дегеніміз — төсектен безген жас жаман.

Бес дегеніміз — бесесін шапқан жау жаман.

Алты дегеніміз — ақылын кеткен дерт жаман.

Жеті дегеніміз — жас келіншек жесір қалса сол жаман.

Сегіз дегеніміз — серпілмеген қайғы жаман.

Тоғыз дегеніміз — торқалы той, топырақты өлімге бас көрсетпесе сол жаман.

Он дегеніміз — оңалмас кәрілікке дауа болмас деген, деді Қаз дауысты Қазыбек.

Рақмет, дәл тауып шештің. Ойы да, тілі де жүйрік тұлпарым, деп Төле би Қазыбекке разы болыпты.

* *

Жантай деген бай малшысымен төбелесіп, сол төбелесте байдың бір күрек тісі сынады. Жалшы «сенен ышқамын» деп ақысын сұрайды. Бай «Тісімді сындырдың, соның төлеуі үшін алдым» деп ақысын бермейді. Екеуі Қазыбекке келеді.

Жантай тұрып: «Мынау менің жалшым еді, өзіммен төбелесіп бір күрек тісімді сындырды. Бұның құнын сұрасам бермейді. Жалға жүрген ақымды бер деп жүр» дейді. Сонда жалшы тұрып:

Мен жалға жүрдім Жантайға,
Бір тай алмақ болып алты айға.
Бұл асына жарытпады
Мен күшіме жарытпадым.
Содан барып төбелес туды.
Жазым болып күрек тісі сынды.

Бір үлкен ас болып, сол аста бәйгеге [illegible] тың алдынан бір қара жал құла жеке дара келеді. Лека жиналған топтың ішінен бір адам,

Мынау менің [illegible] күнінде жоғалтқан атым [illegible] тың аналығына жарамаса ма. Ақты байтал [illegible] десе:

Жоқ, бұл мүлде жаңа, өзімнің көп білмейтін [illegible] тума малым. — дейді. Көпшілік екі жағына да [illegible] деп айта алмай, содан барып Қазыбек биге жүгінеге келеді. Екі даугердің сөзін тыңдаған Қазыбек те [illegible] кесіп айта алмай, пандарын отырып қалады. Өз сөздерін [illegible] тамыға дәлелдеп отырған екі даугердің [illegible] лақ түре жүріп, оған тұжырымды билік айта алмай [illegible] рып отырған әкесін байқап, жеті жастағы Қазыбек дауге лердің біріне:

— Сенің танымғандық қаралыңын қандай? — деген сұрақ қояды. Оған мен атымды [illegible] күнде жоғалттым деген адам:

— Мен енесін көрсем, одан туған тегін, тегін көрсем, енесін жаза баспай танимын. — дейді. Сонда Қазыбек атқа бәсіге қосқан адамға:

— Кәні, сенің танығыштық қаралыңғаның қандай? — дейді.

— Мен енесін бір көрсем, ішіндегі құлынның туғанын [illegible] йін сол бөлеген туғанын бұлжытпай танимын. — дейді. Сонда Қазыбек тұрып:

— Жарайды, енді екеуің бар да, ауылға жүріп [illegible] екі қозы ұстап әкеліңіздер. — дейді. Олар бірден [illegible] келгенде:

— Қозыны көгенден қойныңыздар да, өрістегі қойдан [illegible] өзің әкелген қозының енесін алып келіңіздер. — дейді

Екі дәптер өрістегі қойтан екі саулықты алып келіп қозыларының бауырына салғанда, ат қосқан әкелген саулық қозысын көреді, қозы да жатсынып саулыққа жуымайды. Ал сол күнінде жоғалттым деген адам саулыққа қозысын салғанда, енесі емірене тура қалады, қозы бауырына кіріп, еме береді.

Қазыбек [illegible] қарап:

— Жаңа [illegible], бұған [illegible] [illegible] деген [illegible] бір ауылдан [illegible] сол күнінде жоғалған адамның екен» деседі.

*

Қазыбектің талас ағайындары — Бертіс би мен Елеусіз би туысын ел ішіндегі абыройын көре алмай, жастарынан ұл көп [illegible] малданып, мұны бір күні шақырып алады. Әуел Бертіс би тұрып:

Ақылы елден артылған,
Ақылың болса, мақтан.
Ынтымағы жұрттан асқан
Жақының болса, мақтан.
Сенің жасың кіші гой,
Ағаның алдына шығудан сақтан!

деп ескертеді.

Қазыбек оларға:

— **Бір бала бар —**
Атаға жете туады.
Бір бала бар —
Атадан өте туады.
Бір бала бар —
Кері кете туады! —

деп жауап береді. Мұның айтқанын ана екеуі кек тұтып, күні бұрын дайындап қойған адамдарына белгі береді... Бұзықтар Қазыбектің үстіне шекпен жауып, сабамаққа айналады. Сол кезде аттың дүбірі естіледі. Бұл келген Қазыбектің кенже інісі Бөлене батыр екен. Ағайындарының ағасын ортаға шақыруынан қауіптеніп, асығып жеткен беті осы еді. Ашулы батыр ана екеуіне қылыш ала ұмтылады.

Қазыбек інісін тоқтатып:

— Шырағым, бір қолың ұрысшы болса, екінші қолың арашашы болсын. Ашу — дұшпан, ақыл — дос, ақылыңа ақыл қос. Жауға сілтер қаруыңды еш уақытта жақыныңа сілтеме! — депті.

Айнала жиналған халайықтың алдына шығып, сонда Қазыбек былай толғайды:

Өркенім өссін десең,
Кекшіл болма,
Кесапаты тиер еліңе.
Елім өссін десең,
Өршіл болма,
Өкпеңді өшірерсің.
Басыңа іс түскен шақтарда
Қастық қылма.

Жанашыры жоқ жарлыға
Қайғысы көшер басына.
Жәрдемші бол асыға.
Қиын-қыстау күндерде
Өзі келер қасыңа.
Бүгін сағы сынды деп
Жақыныңды басынба!

Жас [illegible]
[illegible]

– Атадан жақсы ұл туса,
Елінің туы болады.
Атадан жаман ұл туса,
Көшінің ең соңы болады,
деген [illegible]

Сонда [illegible]
– Ораздының кәрісі
Қартайғанда қазына болады,
Шырдының кәрісі
Қартайғанда қазымыр болады,
деген [illegible]

[illegible]
[illegible]

1.

Тату болса, ағайын жақын,
Ақылшы болса, апайың жақын.
Инабатты болса, келінің жақын.
Алдыңа тартқан адал асың,
Қимас жақын — қарындасың.
Сыбайлас болса, нағашың жақын.
Адал болса, досың жақын.
Еркелейтін немерең жақын.
Өз ұрпағың — шөберең жақын.
Жан серігің жас кезіңнен
Бәрінен де әйелің жақын.

2

Алтын ұяң — Отан қымбат.
Құт берекең — атаң қымбат.
Аймалайтын анаң қымбат.
Мейірімді апаң қымбат.
Асқар тауың — әкең қымбат.
Туып өскен елің қымбат.
Кіндік кескен жерің қымбат.
Ұят пен ар қымбат.
Өзің сүйген жар қымбат.

3

Арадан шыққан жау қиын.
Таусылмайтын дау қиын.
Шағыншылаған сөз қиын.
Дос осындай жағдайда.
Пана болмас өз үйің.
Жазылмаса дерт қиын.
Іске аспаған серт қиын.
Ақылыңнан адасып,
Өзің түскен өрт қиын.
Тентек болса ұл қиын.
Не істеріңді біле алмай,
Ашиды сонда бас, миың.

ҚАЗЫП АЙТҚАН ҚАЗЫБЕК

Жас уақытында Төле бимен Әйтеке би екеуі Қаз дауысты Қазыбекті сынамақ болып, бір ерге өтірік таласып, оның алдына жүгініпті. Ер иесі Әйтеке, даулаушы Төле би болыпты. «Қапталын қайып, қасын тал. Қазыбек қосқан ермейін?» — деп Әйтеке би іліп әкетіп, өз уәжін айтады. Төле би ердің өзінікі екенін дәлелдеп, ерден айырылмайтынын,

керек болса жан беруге барғанындағы ар [illegible] бадады.

Сонда Қазыбек Төле биге қарап:

— Сен [illegible] қарашыңнан ұлы Төлесің, адам болғаның [illegible] ген немесің. Ал адам үшін жан беру, жан беру [illegible] барып келсін. Сен екі шіркін [illegible] келгендер қайтеді? Орта жүзде бір [illegible] тамеген, қонса қайтеді? — деді.

. . .

Ертеде Қаракесек пен Қыпшақ руларының [illegible] дау болыпты. Дауға Қаз дауысты Қазыбек [illegible] болған соң Қыпшақ биі:

— Арғыннан арық бип, сөйле! — депті.

Сонда Қазыбек:

— **Арық емес қатумын.**
Қара жерден татумын.
Көшершілік кезде түйе азады.
Жетімдік көрсе қыз азады.
Елі жаугершілік болса.
Тағында хан азады.
Табындағы бие азады, — депті.

. . .

Ертеде Ұлы жүздің жерін Кіші жүздің бір [illegible] қанып, содан барымталасып ел арасы егер болыпты. Осы дауды шешу үшін үш жүздің екілдері бас қосыпты. Сонда Ұлы жүз Төле тұрып:

— Мен ағаның баласымын, жасым үлкен, айтайын, — дейді. Кіші жүз Әлеке:

— Жоқ, ағаның қара шаңырағындағы кенжесімін. Жасым кіші болғанымен, жолым үлкен, билік менікі, — депті. Орта жүз Қаз дауысты Қазыбек бұған күледі.

— Жылағанды сұрама, күлгенді сұра деуші еді. Қазыбек сіз неге күлдіңіз? — деп сұрайды Төле мен Әлеке.

— Сендер атадан туғаныңды білесіңдер де, оның өнегесін білмейді екенсіңдер, — дейді Қазыбек. — Аталарың Ұлы жүзді таяқ беріп малға қой, Кіші жүзді найза беріп жауға қой, Орта жүзді қамшы беріп, дауға қой деген! Қанжар суырсам суыр алдымда ағам, артымда інім бар, билік менікі еді ғой!

Бұл сөзге екі жағы да тоқтап, билікті Қазыбекке береді. Сонда Қаз дауысты Қазыбек былай деп төрелік айтады:

Уа, Үйсін Төле! Сен ағадан үлкен туасың, інінің бір еркелігін көтермей жылқысын неге қуасың? Уа, жарқыным Мөлее! Сен қара шаңырақтағы еркесің, ағаңның көзі тірісінде жеңгеңді неге ертесің? Сен, Мөлее бос, жесірді қайтар! Сен, Төле сен, жылқыны қайтар!

Екі жағы да осы төрелікке тоқтап, бітісіп тарқаған екен деседі.

ҚАЗЫБЕК ПЕН ҚОНТАЖЫ

Қалмақтың ханы Қонтажы қазақ елін үш рет шауып алғанда, малдан бөлек, ел шабылғанның ішінде бірталай ұл мен қыз да кетіпті. Соны сұрап қазақ елші жіберсе, Қонтажы ешбір есе бермепті. Сондықтан қазақ билері бас қосып: «Қалмаққа шынымен-ақ ұлымыз құл, қызымыз күң болып кеткені ме? Қол жинап, бір шайқассақ қайтеді?» деп Абылайдың алдына келіпті. Сонда Абылай:

Біз әлі де өткір елші жіберіп сынасқанымыз жоқ, іріктеп елші жіберіп, оған есе бермесе, сонсын шайқасайық! депті. Осыған жиналған халық батуа қылып, сөз байласады. Бұл жұмысты Қаракесек Келдібек биге жүктейді. Келдібек өзі бара алмай, өзіндей кісі таба алмай, ақыры Қазыбек деген үлкен баласын ұзақ жолға жіберіп сынамақшы болып оның үйіне келсе, Қазыбек үйде жоқ екен, оны желі басынан табады. Балам жөн айтуды, жол айтуды біле ме екен деп сынайды:

– Балам, сен кімнің баласысың, жөніңді айтшы, – дейді.

– Атым Қазыбек, әкем Келдібек, Шаншардың немересі боламын, – дейді баласы.

– Балам, сенің осылай асық ойнап, тай үйретіп жүргенің жақсы ма, жоқ, жақсылардың қасына еріп, ел танып, жер танып, сөз танығаның жақсы ма?

— Балалық дәуір де тәтті екен, оны да тастағым келмей тұр, бірақ жақсылардың қасына еріп, ел танып жер танып, сөз таныған теріс болмас, — дейді Қазыбек.

— Олай болса, балам, үйге қайтшы! — дейді әкесі. Сөйтіп қасына он кісі ертіп, астына Телқоңыр дейтін тайды ерттетіп беріп, Келдібек баласын ханға жібереді.

Телқоңырды мінгізуінде де себеп бар екен...

Бір күні Келдібек жылқысын қаптатып келе жатып, қара жалды құла құлықтың іші жер сызып, жылқыға ере алмай, аяғын әзер басып келе жатқанын байқайды. «Мынаның ішінде тас бар ма, тұлпар бар ма? Бір құлынды мұнша неге ауырлайды жануар!» деп ойлайды... Күндердің күнінде сол бие құлындап, құлыны биенің мойнына, сауырына артылып, сүйкеніп ойнап жүреді. Келдібек:

Бұған бір құлықтың сүті не болады деп [illegible] сүтін емген. Қылаң [illegible] маған сүт [illegible] [illegible] сондай [illegible] [illegible] [illegible] Құлын [illegible] екі [illegible] Белдеңнір атанынды. Келдібектің [illegible] тың [illegible] [illegible] [illegible] екен. Ат-тонын [illegible] [illegible] Қазыбекке қосып беріпті.

Қанша [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Қазыбек [illegible]

Бар, Абылай хан мен Төле [illegible] [illegible] қоя беріпті.

Абылай бастаған топ бір [illegible] [illegible] Самсап тұрған сары [illegible] [illegible] [illegible] жетіп келіп. Қазыбек Абылайға [illegible] [illegible] Ә-демін алған соң:

Балам, кай баласың? — деп жөн сұрапты.

Атам Қазыбек, әкем Келдібек, — деді.

Балам, жол болсын, қайда барасың? — [illegible]

Мен ауылда жүргенде [illegible] [illegible] ел ағаларымның [illegible] болады деп [illegible] мен құнан бәйгесін көріп едім, [illegible] [illegible] деп келдім, — дейді бала. Сонда Абылай [illegible]

Жарайды, балам, жарайды, [illegible] жақсы екен! — дейді.

Сонымен Абылай:

Жүріңдер, балалар, [illegible] [illegible] ылдан қайтайын, — дейді.

Қол дабылды қағып жіберіп [illegible] [illegible] [illegible] жаратын, таңдап мінген [illegible] [illegible] [illegible] сігері қызып, біреуі жетіп, біреуі [illegible] [illegible] қарлын еті қызған [illegible] [illegible] [illegible] тың орап, өртекедей [illegible] [illegible] балаңың қолын қиып жіберіп [illegible] [illegible] лайын балаға тағы да [illegible] [illegible]

— Балам, сен бері кел! [illegible] қырқып алады. — Балам, сен [illegible] тың келе ме, басыңа [illegible] [illegible] да бала:

Тәйірі, мен жаңа көрген [illegible] [illegible] болып не қыламын, атшы болсам да жарар! — де

Сонда Абылай бір төбенің басына жүргізіп бірге тұрып, айтылын:

Ал, балалар, қарағтар! Жолдарың оңды болсын, аттарың ақ жала болсын! Басшыларың Таңкелтір бі болсын, хандарың Қарқаралы хан Бертіс болсын, батырларың Малайсары болсын, шешендерің мына Қазыбек бала болсын! Үлкендердің кеңесін сыйлаңдар. Жол арасында мына Қазыбек жаста да кейін де сөзін тыңдаңдар. Жау елінің алдында жалғыз елін бөлмей қуат тұрыңдар. Қалмақтың ханы Қоңтажы деген тұғыр, қасқа жүрген хан той. Қол бастайтын батырмын, жол бастайтын көсеммін, сөз бастайтын шешен мынау деп жүрген хан той. Мұнда қол бастайтын батыр болу да қымбат, жол бастайтын көсем болу да қымбат, бәрі де ел ...дырға шешесін шешен болу қымбат. Елдестірмек елшіден, жауластырмақ жаушыдан. Елдесе алмай, жау ... кетсек, сендердің олақтықтарыңнан болғаны. Жауды алмақ қылышпен де көндіруге болады, өткір сөзбен де көндіруге болады, мылтықпен дәлдеп атып жығуға да болады, сөзбен дәлдеп атып жығуға да болады. Ауыздан шыққан сөз атылған оқпен бірдей, қайтып ала алмайсыңдар. Сөз ... ойлап сөйлеу керек, — дейді. Сонда Бертіс тұрып:

Халдық дәуірді басынан өткізген біз осы жолы сұлы су қылып қайтармасақ, бізден қатын артық. Қасықтан қасымызды, сиындай жанымызды салып көрерміз, — деп міндетіне алғандай болады.

Сонымен Абылай хан айтысып қайтып кетіпті, елшілер елдерін жүріп кетіпті. Елшілер сансыз қиыншылықты бастан өткізеді, аязды күні аттарына қар тепкізеді, әлденеше қиын асу белдерден де асады, суы ащы көлдерден де асады. Сұрай-сұрай Тарбағатай тауының таң жағында, Алтай тауының оң жағында отырған хан ордасына барып жетеді. Кеңке жақын Қазыбек жетіп барып:

Қазақ елінің елшісі келдік, қайда орналасамыз? — деп ханға хабар жеткізеді. Сонда хан ордада уәзірлерімен бас қосып отырған екен:

Соғыс жасап шығындамбай-ақ, бөлін-бөлін қонақ қылыңдар, — деп, оннан-бестен отырған уәзірлеріне хан тапсырма қылады. Сонда Қазыбек:

— Менің жүз атым бар, жүз кісі атыным жоқ. Аттарды тарата алмаймын, бір жерден орын берсін! — дейді. Содан басқалардың албарларына барлық аттар бірдей сыймайтын болады да, хан өз албарына байлатқан екен. Қазыбек ат-

тарды оның тонтан байлатып, ат үстінде тұрған ретте...
Сонда ханның әйелі:

— Тіпті мына бала да келген бе? — деп, балаға таңдана назар салды. Қазыбекке қарап тұрғанды. Сол күні кешке таман ордасына уәзірлерін, билерін жиып, ханымен кеңесіп алан кеңесіпті. Сонда өзі бастап:

— Қазақ халқы біздің қамауға келіп жатыр, қалай міндетті бір баланы да жіберіпті. Абылайдың біздің келеке қылғаны ғой! Менің ойым мынау: келекеге келген қылып, олардың кісілерін қырып тастап, аттарын жылқыға қоса салсақ қайтеді? — депті. Барлық қалмақ «мақұл-мақұл» десіп, жапырлап қостайды бұл ұсынысты. Сонда ханым тұрып:

— Хан, ол дұрыс болмас. Қазақ дегеніміз қабырғалы ел ғой. Оның үстіне «елшіге өлім жоқ» деген бар. Жат елдің елшісі келгенде ханның қасиетін сақтап, сөзін тыңдау керек. Сен жүз кісіні өлтіріп, жалғанға алмассың, жүз атты жылқыңа қосып бай қоймассың. Тай дегеніміз тұлпар болып жүрмесін, бала дегенің сұңқар болып жүрмесін, байқау керек, — деген екен. Сонда хан тұрып:

— Олай болса, елшілерді ертең ордаға алыңдар. Өз-өзі, сөзіме сөзі сай келетін адамы болса оны көремін, сай келмейтін болса, жазасын сол арада беремін, — деп уәзірлерін таратыпты.

Ертеңіне хан ерте тұрып, өзінің бір данышпан сыншысы бар екен, сол сыншысын шақыртып алып:

— Мынау қазақ елшілері келіп жатыр, осылардың сөзіне есе берсек, сүбемізді сұрып кететін бар ма екен, сен барып соларды сынап келші, — дейді. Қария: «Жарайды», — деп, қолына таяғын алып, көншілікке келіп, әрқайсысымен екі-үш ауыз сөзге келіп, бұлардың арасынан ешнәрсе таба алмағандай болады. «Алыстан келген ел ғой, ат-тоны қандай, сайлы ма екен?» — деп, аттарды аралайды. Аттардың ішіне барса, Қазыбек шалқасынан түсіп ұйықтап жатыр екен. Екі қолы екі жақта, аузынан жалын атқылап жатыр екен. Қария баланы арлы-берлі айналып тұрып қалады. Осыны ханға айтып барады:

— Мен мынау көншіліктің ішінен сен қорыққандай адам таба алмадым, бірақ мен басқа бір нәрселер көріп келдім, — депті. Хан: «Нелер көрдің?» — десе, қария:

— Жылқының ішінде бір бала жатыр. Екі аяғы екі жақта, екі қолы екі жақта, құлаш ұрып жатыр екен. Аузынан жалынды атқылап жатыр екен. «Аузым жеткенше сөйлеймін, қолым жеткенше сермеймін, аяғым жеткенше жүремін, тең-

рекпін төрт бұрышына болса да сөйлесуге жарайтын, халықты қара шыбындай аузыма үймелетемін», — дегендей екен, — деді. Сонда хан тұрып.

Сен ахмақты басың, ақылыңнан шатасың тұр екенсің. Ол егер нала болса, өз аттарының арасында жатса, бұл жолы аттарына тағы не болып қайтар. Ол ер жетіп, сүбемізді сүйреткенше талап өмір өтер. Олай болса бұларды қамап, қантармаңдар, — депті хан.

Сонан соң олардың да ыңғайлы атқа мінгендей, ықпам кием кигендей жігіттері келіп: «Сөзге дөмелің қалмақтар!» деп шақырып кетеді. Қазыбек те аттардың арасында қалмай, жігіттерімен бірге хан ордасына келіп кіреді. Сонда хан тұрып ақсұңқар жүзбен түсін суытып, мұртын тікірейтіп:

Ия, қазақтар, неменеге келдіңдер, айтатындарың болса, айтыңдар, — депті. Бұлардың басшысы Тайкелтір би асырып айтатын, бұқпа кісі екен. «о» дегеннен шарқылдасын, шаңқылдасын қайтеміз деген кісіне:

Өлеңді өзгеге бердік,
Өрлікті төменге бердік,
Алдияр тақсыр, алдыңа келдік,
Берсең алдық,
Бермесең қалдық,
Сөзді, өзіңе салдық,

деп үш-төрт ауыз тақпақпен сөзді тастай береді. Сонда асып тұрған тоқпшар Контажы хан Тайкелтірдің төмендеп сөйлеген сөзіне мерейі үстем болып:

— Олай болса, кешке шейін бір жауап қайырармын, жаман қалтиан қалатын күн болса, ат-тонның амандығында елде тапқан да теріс болмас, — депті. Сөйтіп, Тайкелтірді үш-төрт ауыз сөзбен үзіп тастады. Үзілген сөзді жалғап, қазақтар жағынан ешкім ештеңе деп алмайды. Қазақ-қалмақ осы арада таразыға түскендей болады. Қазақ елшілері тығырыққа тірелгендей болып қалады. Сонда Қазыбек есік жақта өз жігіттерінің жанында еркелегендей болып отыр еді, анадан бір қарап, ешкім ештеңе дей қоймаған соң, орнынан атып тұрып, хан Бертіске жетіп барады:

— Ерден ердің несі артық,
Ептестірген сөзі артық.
Малдан малдың несі артық,
Бір-ақ асым еті артық,
Жерден жердің несі артық,
Бір-ақ уыс шөбі артық,

Міндетіне алған сөзден
Шегінген жігіттен шыққан өлген
Аюдың өзі артық,

деді. Содан кейін Контайшыға жетіп келіп, қарсы тұра қарап тұрып:

Ел ебелек емес, ер көбелек емес, [illegible] деген.
Ой, өзің жөніңді айтшы, атың кім? — депті хан.

Атым Қазыбек, әкем Келдібек. Халқым
Қаракесек, — деп жауап беріпті.

Дауысың қаздың дауысындай қаңқылдап тұр екен, [illegible] айтшы, — депті хан. Сонда Қазыбек:

Біз қазақ деген мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт береке қашпасын деп, жерімізді шетін жау баспасын деп найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпан басынбаған елміз, басымыздан сөз асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәмін, тұзын ақтай білген елміз, асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса күң боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз. Сен қалмақ болсаң, біз қазақ, қарпысқалы келгенбіз, сен темір болсаң, біз көмір, еріткелі келгенбіз. Қазақ, қалмақ баласы табысқалы келгенбіз. Танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға көнбесең, шабысқалы келгенбіз. Сен қабылан болсаң, мен арыстан, алысқалы келгенбіз. Жаңа әйтпесе жас түлпар жарысқалы келгенбіз, тұтқыр сары желіммен жабысқалы келгенбіз. Берсең жөндеп бітіміңді айт, [illegible] тұрысатын жеріңді айт! — депті. Сонда Контайшы не дерін білмей сасып қалыпты.

Өзің сөзге келген бала болғаны болсаң, отырғаның қандай төмен еді, былай жоғары шық [illegible] деп төмен қарай жылжып, қопаңдап беріпті. Сонда Қазыбек:

Біздің қазақтың әдетінде жасына қарай [illegible] тына қарай сөзсөйлей береді, өзімнен үлкен ағаларым төменде отырса, маған төбеде отырғаныммен бірдей, — деп, [illegible] орнына қайта барып отырады. Сонда Қазыбек сөзі ханның басынан асып, хан не дерін білмей сасып қалады.

Осылардың өзі келгелі әр үйде қонақ [illegible] келген елші ғой, ашулары бойында тұр екен, қонақ үйге алып барып, бір жерден күтімге алыңдаршы, — депті. Сонда қалмақтар:

Ал, қазақтар, қонақ үйге жүріңдер, бір жерден күтім көресіңдер, — деп ертіп шығыпты.

Қазақтар келген соң, қалмақтар өршіген қалың қол-да. Барлық қалмақ жиналып, ханның қасына келіп:

— Бір жұдырықтай баладан қарасуға түсіп, осынша да-рақсыз кеткендерің не? — десті. Сонда Қонтажы тұрып:

— Сендер білген жоқсыңдар. Сол өн бойымен сұқты-лап тұрып айтқан кезде, екі көзінен екі [illegible] аузынан от ша-шып «Таныңдар осыны, көріп алыңдар!» — деп тұрды. Міне, мен содан қатты сескендім. Сендерге көрінбеген-мен, маған солай болып көрінді. Менің енді бұдан қайтарып алатын сөзім жоқ. Малмен жанын, сұрағандарын есептеп са-нап, алдына салып беріңдер, — депті.

Мал мен жанын есептеп бергеннен кейін хан тұрып:

— Мен хан болғалы, басыма қасиет қонғалы ешбір адам-дан мұндайды бүгін көрген жоқ едім. Жылы жанымды білдіріп, [illegible] сый қылайын, — деп бұлардың басшы адам-дарының әрқайсысына бір тоғыздан сый беріпті. Қазыбек [illegible] ішінде болыпты.

— Жаным, Қазыбек, сен жаңа үйреткен жас тұлпар екен-сің, сенің айтқан сөзіңе менің буыным шыдамай, сіресіп ту-ра алмадым. Сондықтан саған екі түрлі белгі беремін. Бі-реуі — сенің дауысың қаздың дауысындай қаңқылдап шығады екен. Сондықтан сенің атың бұдан былай Қаз дауысты Қа-зыбек болсын. Екінші — көк тоғыз жүлде байладым, бұдан былай сен екі сыбағалы бол! — депті.

Сөйтіп есеп-қисап бітіп, қазақтар жаңа қайтпақшы бола-ды. Мал мен жанды алдына өрістетіп салып, олармен хан қоштасарлық болып ере шығады. Содан қош айтысамыз деп бір төбенің басына шығып тұра қалады. Сонда қазақтың бір жігіті ортаға шығып, бәріне мұңын шағады:

— Уа, жиын топ, ағайын қауым, менің айтпағым мынау: мен басында қазақтың жылқышысы едім. Жылқы бағып жүріп, жылқымен бірге қалмақтың қолына түстім. Мұнда келгеннен кейін бір уәзір ұрып тонымды тартып алды, өз ықтиярыммен бермеп едім, сабап тісімді сындырды. Атым-ды алып үйімді бұзды, тісім сынып сөзім бұзылды, осы-ларға жиналған көпшілік не дер екен? — депті. Сонда Қон-тажы тұрып:

— Бұл немене, бесеуінде біткеннен кейін аяғында еселеп даулап беру дұрыс бола ма? Топ дегенің бір тоқтышақтың терісі шығар. Ат дегенің сырты түкті, іші боқты бір тай шығар. Ал тіс сынса ауыз ішінде, қол сынса жең ішінде

емес пе? — депті. Қазақ, қалмақ болып тағы бір [illegible] [illegible] ді Қазыбек [illegible] болып [illegible] [illegible] қасына жетіп келді.

[illegible] Ақылдының жанында ат [illegible] [illegible] қарысқан білектің рас болса, жанатынан айырмай, болатынан майырмай, қапатынан [illegible] [illegible] тарек, қазақ-қалмақтың [illegible] біреуін арылтан асырған ұлы Ірікті ұл көрсету болып қалуы керек, — депті. Сонда Қонтажы Қазыбек [illegible] арулы басып кетіп, аузына сөз түспей қалған екен.

— Мә, жанатыңа жанатым, — деп [illegible] береді.

— Мә, болатыңа болатым, — деп болат семсерін береді.

— Мә, қапатыңа қапатым, — деп астындағы қара қасқа тұлпарын түсіп береді. Өзі [illegible] тұрған жігіт [illegible] ікке қолы тигенше көзі жеткеннен кейін, жанатын [illegible] киіп, болат семсерді асынып, қара қасқа тұлпарға қарғып мініп алып:

— Ал, менің де дауым бітті, енді қоныс [illegible] бола алады, — депті. Сонда мал-жанын түп-түгел қайтарып алып Қазыбек бастаған қазақ елшілері көшпен елдер [illegible] кеткенде, қасында бір топ кісісі бар Қонтажы [illegible] таңдай мең-зең болып, бір дөңнің үстінде қала беріпті.

ҚАЗЫБЕКТІҢ ҚАЛМАҚ ХАНЫНА ҮШ РЕТ ЕЛШІ БОЛЫП БАРУЫ

«Қуба қалмақ заманы» деп аталған заманда қалмақ қазақтың елін шабысқан дауларын бітістіруге Қазыбек [illegible] рет билік айтқан екен.

Оның бірі — әлгі Теңкоңыр дейтін тайға мініп [illegible] лерге атқосшы боп барғанда айтқан билігі.

Екінші билігінің тарихы мынадай: Қазыбек атағы [illegible] болған шағында өзіне қараған елін қалмақтың тіке шабуылынан аулағырақ қонысқа ірге теуіру үшін Сарыарқаның жерін шолып қайтуға кетеді. Соны сырттан естіген қалмақ Қонтажы дереу қалың қол аттандырып, Қазыбек қараған елді шаптырып алады. Ханның қолы малмен қоса [illegible] тарта ер балаларды да байлап әкетеді. Олардың ішінде Қазыбектің өз баласы Қазымбет те кетеді. Өйткені Қазыбектің тұқымынан біреуді қайтсе де байлап әкелу жөнінде ханның тікелей тапсырмасы болған деседі. Сарыарқаны қоныс-

тыққа уватып елге қайтқан Қазыбек шабылған елін көрген соң өзі елшісі болып қалмақтарға екінші рет жол тартыпты.

Он төрт жасар бала күнінің өзінде-ақ небір тапқыр сөздер айтқан, бетін қайтарып тастаған Қазыбектен жасқанып, Қонтажы хан бітім жасауға көнеді. Бірақ ер балалардың ішінен өзіне керегін алып қалу мақсатымен әртүрлі қулыққа салады. Сонда ханның көздегені — Қазыбекті қайтармау екен. «Бірі емес» деп балаға құн төлеу ниетін білдіреді. Сонда Қазыбек тұрып Қонтажыға:

— Жұмыр басты, екі аяқты адамның өзін қайыр. Ерім үшін құн алмай өлсемін, бозымның көзі жоқ болса, екі есе құн аламын. Бұл айтқаным болмаса, тал түсте тайып аламын! — дегенде Қонтажы:

— Қазыбек би, ерің үшін құн алмай өлсемін, дегеніңді жөн делік. Ал бозыңның төлеуін екі есе қып аламын дегеніңе жөн болсын? — деп сұрапты. Сонда Қазыбек:

— Бозымның төлеуі екі есе болатын себебі: белеңнен шыға келген қалың топтың ішінде оның жарқ еткен айбыны Қонтажыдан жанды да сескендіреді. Төлеуі толық болса, елдің де есте жүреді, — дейді. Сонымен Қазыбек бұл жолы да шапқыншылыққа түскен балалармен қоса малдың көзі барының көзін, көзі жоғының толық төлеуін алып қайтады.

Үшінші бөлігі: осы бітімнен қайтып келе сала Қазыбек елін Сарыарқаға көшіріп, бұл жерді ата мекендік қоныс етеді. Бірақ әлі де ол қонысқа көшіп болмаған елдің соңғы бөлігін Қонтажы тағы шаптырып алады. Қазыбекке шабылған елден хабаршы келеді. Сонымен Қазыбек тағы да қалмаққа тартады. Би бұл жолы Қонтажының алдына серт қойып, мұндай шабыншылық енді жерде қайталанбайтындай етуге, немесе бір жола бітіспеске кетуге бекініп аттанады. Қонтажының ордасына таяп келгенде, өткелде тұрған бір жас қыз Қазыбектің қайда бара жатқан жөнін сұрапты. Қазыбек қызға Қонтажы ханға елшілікпен бара жатқанын айтыпты. Қыз оған:

— Елші болсаң қазақтың Қазыбегі боларсың, есебін бітсе, мені де еске аларсың, — депті. Қазыбек Қонтажының ордасына түсіп:

— О, хан, сен ел шабуды қоймадың, мен елшілікке келуден таймадым, — дейді. Қонтажы бұған:

— Қазыбек би, дұрыс айтасың, сенің қаршадай 14 жасар күніңде айтқан сөздеріңді естіп: «Шіркін-ай, мынадан бір тұқым алар ма едім?» — деп ойладым. Содан барып Қазым-

[illegible] ұлан [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] тұрып [illegible] [illegible] [illegible]
кесіп тастап кетпеді. Содан кейін бір [illegible]
[illegible] шығарып [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] не кыз бер, [illegible] Казыбек [illegible]

Саған беретін кызым жок [illegible]

Хан Казыбектен:

Ұлың нешеу еді? [illegible] деп сұрапты.

Казыбек:

Бір жарым ұлым бар, [illegible]

Менің елге не болатын [illegible] Бекболатты таңдапты.

Бір жарымы калай? Сен не [illegible] бе, [illegible] едім. [illegible] Казыбек [illegible] бүтінге есептедім. [illegible] [illegible] калғанын есепке алмай жүрген [illegible] карапты.

Қонтажы өз кызын беріп, оны Бекболатка [illegible] Сонымен казак пен калмактың [illegible] екен деседі. Казыбек оны [illegible] ра жатканда жолыккан жас [illegible] келіпті.

Осыны тәрбиеле, [illegible] деп оны да Бекболатка тапсырыпты.

КАЗЫБЕКТІҢ КЫЗЫ КАМКАНЫҢ (МАНКАННЫҢ) ЖОКТАУЫ

Бісміллаһдан бастайын,
Шариғаттан аспайын,
Інім толды кайғыға,
Азырак көзім жастайын,
Алаштан озған әкекем,
Жоктаусыз калай тастайын
Алатаудай әкеме
Ажалдың сыны келгені
Жылағанды не кылсын?
Көздің жасын көрмеді!
Казак болып зарлады,
Тілеуді кұдай бермеді,
Кешегі жүрген әкекем,
Жоктаусыз тастар ер ме еді:
Шапшар абыз нәсілінен,
Алтау едік анадан.
Сәдібек, Асан, Бөлеш,
Әсен мен Балапан,
Бесеуіне аға боп,
Алашка әкем караған
Жолбасшысы кеткен соң,
Айрылды казак панадан,
Төрт тіреудің біреуі едің,
Кыын-кыстау іс келсе,
Бәрінен де ірі едің!
Енді казак не болар,
Аскар тауы кұлаған?
Белгілі шығар алашка
Контажыға барғаның,
Он сегізде сол күнде
Калмакты сынға алғаның,
Араға сөзді салғаның.

Қалмақтың ханы Қоңтайжы
Жауланған ұғып алғанын,
Босатып едің, жан әкем.
Тұтқында қазақ қалғанын.
Талап алған шабынды,
Қайырып алдың бар малын
Ұлықсыз тоқсан жесірді
Сол жерде анық алғаның!
Қазақ пен қалмақ бас қосып
Екі ұдай болған тобында
Алдыңа бір жан салмадың!
Батыр жинап, ел шаппай,
Қылыш шауып, оқ атпай,
Ақылыңмен жол тауып,
Қазақтың кегін алғаның!
Тұлпарша-ақ жан әкем,
Жолыңды құдай оңдады.
Қасиетің тағы мол.
Қас қылған саған оңбады
Қазаққа деп заң жасап,
Қазыбектің қасқа жолы
Заңынан тағы кем емес.
Шариғат айтқан жол емес,
Артында мирас қалғаны.
Дуалы ауыз айтқан соң,
Қазаққа бір жол салғаны.
Әкемдей болып жан тумас
Руы үш жүз қазақтан.
Батырларша ел шауып,
Бір күні жаудан жеңіліп,
Қалған емес хан болып,
Өзіне дұспан көбейтіп,
Қалған емес азапқа!
Ақылменен жол тапқан,
Бағыменен ел тапқан.
Батыр мен хандар сасқанда
Әкеме келіп жол тапқан!
Құдайдың берген бағында,
Талай ханмен қарысқан!
Ел де шауып қан төккен
Талай ермен салысқан!
Бәрін де жеңген әкекем

Ақылмен оран алысқан
Қазақ, қалмақ бас қосса
Сол жүйрік пен жарысқан!
Алдынан келіп бәйге алып.
Олжасын қазақ үлескен.
Орынсыз жерде қан төгіп,
Қас қылған емес бір жанға
Басып өзін құл болып,
Бағынған емес бір ханға
Қазаққа арнап жол салдың.
Қолайлы қылып әр заңға.
Жесір қатын, жетім ұл.
Аруағыңа таянып
Не болды мал-жанға!
Жоғалмақтай жол салып,
Үлгі болып сөз қалып,
Кеткен жоқ әкем арманда!
Өз басында бағы жоқ,
Сүйеніп тұрар ханы жоқ,
Болды ғой қиын қалғанға!
Қара қылды қақ жарып,
Әділ өткен әкекем,
Байытсын құдай иманға!
Үш жүздің ұлы жиналса,
Алдыңнан кеңес тарқаған.
Ақылың, бағың мол еді,
Айдын көлдей шалқыған.
Сырдың бойын жаратпай,
Мал өсірер орын деп,
Қазақтың ұлын өндіріп,
Қоныс әперді Арқадан.
Орыс, қазақ, қалмаққа
Жұпардай исің аңқыған.
Аруақты туған жан әкем.
Озып артық даңқыңнан
Өнеге қылдың қазаққа:
Сарыарқа болсын қонысың.
Қалмақ, сартпен жауықпа,
Болмасын деді жұмысың.
Өнерсіз өскен ел едің,
Біреу саған жау болса,
Панадауға жарайды
Мынау көрші орысың.